

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
KULTUURITEADUSTE INSTITUUT
KIRJANDUSE JA TEATRITADUSE OSAKOND

Karoliina Kallion

19. SAJANDI KÕRTS EESTI PROOSAS

Bakalaureusetöö

Juhendaja Andrus Org (PhD)

Tartu 2023

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Eesti kõrtside ajaloost. Ajalooline sissevaade	5
1.1. Kõrtsihooned	6
1.2. Tegevused kõrtsis	8
1.3. Karskusseltsid	11
1.4. Kõrtsiga seotud inimesed	12
2. Kõrtsi kujutamine ilukirjanduses	14
2.1. 19. sajandi külaühiskond ja talurahvakultuur Eesti proosakirjanduses	14
2.2. Kõrtsihoone ja -sisustus	18
2.3. Kõrtsirahvas	20
2.4. Naised ja kõrts	21
2.5. Kõrts kui jooma- ja lõbustuspaik	23
2.6. Kõrts kui külajuttude pesapaik	25
2.7. Kõrts kui lepete sõlmimise koht	26
2.8. Kõrts ja kirik	27
3. Kõrtsmik ilukirjanduses	29
Kokkuvõte	34
Kirjandus	37
Ilukirjandusteosed	37
Sekundaarallikad	39
19th Century taverns in Estonian Literature. Summary	42

Sissejuhatus

Kõrts on 19. sajandit käsitlevas jutukirjanduses võrdlemisi tavapärase tegevuspaik, nii nagu kõrtsmik on külaühiskonda kuuluvate isikute hulgas üsna sagedane tegelaskuju. Proosa-teostes kirjeldatud kõrtsistseenid on mitmeti tähenduslikud: kõrtsis ristuvad tegelaste teed, seal jagatakse sõnumeid, vahendatakse kuulujutte ja sõlmitakse tutvusi. Seetõttu on kõrts tihti märgilise tähendusega just sündmustiku arendamise vaatepunktist: kõrtsis võib sõlmuda mõni oluline intriig või saab käimasolev sündmus uue pöörde. Kõrtsmik omakorda on isik, kes meediumina vahendab külaelu uudiseid, kuid ta on ka paljude sõprus- ja vaenusuhete tunnistajaks, mõnikord ka vahemeheks ja kohtunikuks. Sõltuvalt autori taotlustest ja narratiivi arengust võidakse kõrtsi ja kõrtsmikku kujutada kas positiivses või negatiivses valguses: nii võib kõrts olla kas põrgulik joomapesa, päästev võõrastemaja või siis taluelu rutiinile vaheldust pakkuv meelelahutusasutus.

Kõrtsi ja kõrtsmiku kirjelduste lähem uurimine proosakirjanduse põhjal aitab selgitada, kas kodumaine ilukirjandus annab neist talurahvakultuuri nähtustest realistliku (autentse) ette-kujutuse, kas teostes kujutatud pakub ajaloolist teavet, võimendab kindlaid stereotüüpe või kujundab teatud hoiakuid. Ühtlasi saab proosatekstides kujutatut võrrelda etnograafiliste uurimustega, et leida seoseid ajalooliste (faktaalsete) andmete ja ilukirjanduslike (fiktsionaalsete) kirjelduste vahel.

Siinne bakalaureusetöö annab ülevaate sellest, kuidas kujutati kõrtsi kui paika (hoonet) ja kõrtsmikku kui tegelaskuju (isikut) 19. sajandi külaühiskonda kujutavates proosateostes. Alustekstide valimisse kuulub nii jutustusi ja novelle kui ka romaane, milles on kirjeldatud kõrtsiga seotud episoode. Laiemas plaanis on kõikides valimisse võetud tekstides kujutatud 19. sajandi Eesti külaühiskonda ja talurahvakultuuri, kuigi teosed ise on ilmunud kas 19. sajandil või 20. sajandi alguses. Kõrtsi kujutavate teoste valim pole kindlasti ammendav, kuid siinse töö mahtu silmas pidades siiski piisav. Bakalaureusetöös püütakse leida vastuseid järgmistele uurimisküsimustele:

- 1) Mil viisil kujutavad kirjanikud 19. sajandi kõrtsi ning milline on selle paiga roll loo olustiku ja sündmustiku kujundamisel?
- 2) Millise kuvandi loovad autorid kõrtsmikust, milliseid stereotüüpe siin kujundatakse ja milline roll kõrtsmikule omistatakse?

- 3) Kuivõrd vastavad kõrtsi ilukirjanduslikud kirjeldused ajaloolist autentsust järgivatele etnograafilistele kirjeldustele?

Töö põhimeetod on kvalitatiivne tekstianalüüs, mis hõlmab kõrtsi ja kõrtsmiku kirjeldusi 19. sajandi proosateostes. Kirjandusteaduslik lähenemisviis keskendub fiktsionaalses jutumaailmas kujutatud või kirjeldatud uurimisobjektide – kõrtsi kui paiga ja kõrtsmiku kui tegelaskuju – analüüsile temaatiliste motiivide ja olustikuliste kirjelduste kaudu, seevastu etnograafilis-ajalooline vaatepunkt võimaldab neid ilukirjanduslikke andmeid võrrelda autentsete teadusuurimustega sama ajajärgu kõrtsikultuurist.

Bakalaureusetöö koosneb kolmest peatükist. Esimeses peatükis tutvustatakse Eesti kõrtside ajaloolist tausta: kõrtsihoonet, sellega seotud inimesi ja tegevusi, ka karskusseltside tööd. Selline konteksti loov ülevaade põhineb etnograafia- ja ajalooalasel (teadus)kirjandusel. Teises peatükis tehakse esmalt sissevaade töösse valitud proosaautorite loomingust, mille üldisem taust on 19. sajandi Eesti külaühiskond ja talurahvakultuur. Seejärel analüüsitakse üksikasjalikumalt kõrtsi olemust ja tähendust, sealhulgas suhteid küla ja kirikuga neis proosateostes, kus jutustatud loo sündmustik jääb 19. sajandisse. Tekstianalüüsi näitlikustavad tsitaadid kõnealustest proosateostest. Kolmandas peatükis vaadeldakse kõrtsmikku, kes tegelaskujuna täidab teose sündmustikus kindlat rolli, mis annab lugejale ettekujutuse tema kuvandist.

1. Eesti kõrtside ajaloost. Ajalooline sissevaade

Pärisorjuse kaotamine Eestimaal (1816) ja Liivimaal (1819) ning 1860. aastail alanud talude päriksostmine andis eestlastele võimaluse edeneda nii majanduslikult kui ka kultuuriliselt. Olulised arengud talurahvakultuuris olid 19. sajandi keskpaigas seotud kardinaalsete muudatustega sotsiaal- ja vaimuelu sfääris, kus üha rohkem võis täheldada ratsionaalsust nii inimeste mõttemaailmas, kultuurielus kui ka majandustegevuses. Eesti taluperemees tegi üha rohkem iseseisvaid ratsionaalseid otsuseid, selleks et arendada välja kasumlikum, rahalistel suhetel põhinev talupidamine koos tootmise ja tarbimise süsteemiga. (Vunder 1999: 50) Sotsiaalsed suhted Eesti külaühiskonnas muutusid mitmeplaanilisemaks, sest toimus ka talupoegkonna kihistumine (peremehed, popsid, vabadikud, moonakad, vallavaesed jt). Külakogukonna olulisimad liikmed olid siiski taluperemehed, kel oli otsustusõigus külaasjade lahendamisel. (Berg jt 1998: 248–260)

Külaühiskonna peamine majapidamisüksus oli talu. 19. sajandi teisel poolel ajendas mõisnike talusid müüma talurahva rahulolematuse, aga ka kaubanduse areng, mis tingis näiteks sularaha vajaduse. Kui talupere kasutas tavapäraselt talukompleksi kuuluvaid hooneid (nt rehielamu, ait, laut, saun), siis küla- või vallakogukonna juurde kuulusid ka ühiskasutuses olevad hooned, nagu veskid ja magasiaidad, mis olid seotud viljamajandusega, aga ka kirikud ja koolid, mis edendasid haridus- ja kultuurielu. Kokkusaamise kohtadena, mis pakkusid söögi- ja joogipoolist, aga ka meelelahutust, kasutas talurahvas 19. sajandi teisel poolel peamiselt kõrtse ja seltsimaju. (Berg jt 1998: 241–248). Üha hoogustuv linnastumine ja industrialiseerumine elavdas ka inimeste liikumist, mis omakorda tingis suurema vajaduse teekonnal peatusi teha, keha kinnitada ning öömaja leida.

„Eesti rahvakultuuri leksikoni“ järgi on kõrts „endisaegne alkoholsete jookide müügi, kooskäimis- ja ajaviitekoht“, kus reisijad said ka ööbida (Troska jt 2000: 106). Kuigi sõna „kõrts“ on eesti keelde laenatud vene keelest (*korčmá* 'kõrts'), on laen mугanemisel lühenenud ja liikunud eesti keelest baltisaksa keelde (*Körts* 'kõrts'). Laenatud on ka sama tüve tuletis – kõrtsmik. (Eesti etümoloogiasõnaraamat) Kõrtsi sünonüümidenä on käibel sõna “trahter”, aga ka “joogi- või joomamaja”, vähelevinud on sõna “kabak”, vananenud vasteks on “tavern”, uuema aja sõnadeks aga “pubi”, aga ka “restoran” ja “lokaal”.

Kõrtsmiku kohta on ajalooliste sõnadena käibel olnud “kõrtsimees”, “kõrtsipapa” ja “kõrtsipidaja”. (Sünonüümisõnastik)

Eesti kõrtside ajaloo alguseks peetakse 13. sajandit, mil esimest korda mainitakse linnades tegutsenud kõrtse (Põltsam-Jürjo 2020: 157). Esimesi kõrtse Eesti maapiirkondades mainitakse esmakordselt 15. sajandil. Kõrtsipidamine hoogustus 18. sajandil, mil kõrtsmikud said loa viina põletada ja müüa, ühtlasi avanes ka Vene turg. 19. sajandi kolmandal veerandil tegutses Eestis üle 2500 kõrtsi, mis tekkisid kõikjale, kus liikus inimesi. Kõrtse hakati sulgema alates 1895. aastast, kuid lõplik sulgemislaine algas 1900. aastal riigi kehtestatud viinamonopoli tõttu, mis keelas kõrtsides alkoholimüügi. (Talving 2019: 5–6)

Esialgu maapiirkondades kõrtse ei olnud, ent vajadus nende järele tekkis järk-järgult seoses inimeste liikumisega ühest paigast teise. Kuna öömaja soovijate arv ajaga kasvas, kuid nende ülalpidamine oli mõisatele kulukaks, otsustati paljudes valdades luua asutus, kus külalised saavad süüa, juua ja magada omal kulul. (Aluve 1976: 8) Maakõrtsid muutusid populaarseks just oma soodsa asukoha tõttu, sest need ehitati kõikjale, kus liikus inimesi: suurte maanteed ja kirikute ümbrusesse, sadamate, sildade ja parvekohtade vahetusse lähedusse (Talving 2019: 5). Soodsatesse asupaikadesse ehtasid kõrtse ka võõrad mõisnikud, kes pakkusid Eesti mõisakõrtsidele konkurentsi (Aluve 1976: 10). Kuna kõrts oli mõneti halva kuulsusega paik, siis oli kindlaks määratud nende vähim kaugus näiteks kirikutest, palvemajadest ja koolidest, kuid seda tavaliselt arvesse ei võetud. Peamine kriteerium hoone ehitamiseks oli see, et kõrts asuks mõisamaal. (Ibius 1969: 135–136)

Kõrtsi näol oli tegemist vajaliku asutusega, sest lisaks toidu- ja joogimüügile sai kõrtsist veel öömaja ning vajadusel ka loomadega seotud teenuseid. Näiteks sai kõrtsi ees hobuseid joota ja sööta, rautada või mõningatel juhtudel ka ravida (Põltsam-Jürjo 2020: 169). Teelistena kostitati kõrtsides näiteks rändmunki, kullereid, postiratsanikke, aadlikke, sõjaväeteenistujaid jne (Aluve 1976: 8). Lisaks teeliste oli kõrts maarahvale eelkõige oluline kokkusaamise koht, kus vahetati informatsiooni ning kaubeldi. Veel hakati 19. sajandi keskpaigas kõrtsides korraldama laatasid ning avati ka esimesed kauplused. (Talving 2019: 5) Mõnelpool täitsid kõrtsi rolli viina- ehk toobipoed (Ibius 1969: 117).

1.1. Kõrtsihooned

Kõrtsihoonete arhitektuur on tugevalt seotud endisaegse taluarhitektuuriga: nii nagu muutus taluhoonete arhitektuur, nõnda arenes ka kõrtsiarhitektuur. Kokku eristatakse kolme tüüpi

kõrtsihooneid: talupojakõrtsid ning ühe ja kahe talliga kõrtsihooned. Kuna esialgu puudus kõrtsidel öömajafunktsioon, siis esimesed maakõrtsid arvatakse olevat väga lihtsad ja üsna sarnased tolleaegsetele maaelamutele. Sääraseid kõrtse kutsutakse talupojakõrtsideks või ka külakõrtsideks. (Ränk 1995: 82) Pärast seda, kui Karl IX andis 1601. aastal välja käsu kõrtse kasutada ka võõrastemajadena, lisandusid kõrtsidele puhkamise ja öömaja võimalused ning peagi ka hobuste jaoks mõeldud tallid (Aluve 1976: 8). Vastavalt tallide arvule anti kõrtsidele ka nimi: kas ühe- või kahetalliline maanteekõrts (Ränk 1995: 82).

Kui kunagises talutüübis oli levinud tare ja rehealuse kooslus ehk rehielamu, siis talupojakõrts oli seda tüüpi veidi modifitseerinud ning alles jätnud ainult tare. Tares oli mitu akent ning suur ahi. (Aluve 1976: 12) Kõrtsile omase väljanägemise andsid vaid lihtsad laia räästaalust toetavad sambad hoone esiküljel. Külakõrtse oli Eestis kõige vähem võrreldes ühe- ja kahetalliliste kõrtsidega. (Ränk 1995: 82–83)

Ühe talliga kõrtsihoone arenes kooskõlas tolleaegse rehielamuga. Kõrtsi lisandusid erinevad ruumid: eraldi kõrtsituba, mis täitis üldruumi funktsiooni, kõrtsmiku elu- ja majandusruumid ning sakstekambrid. Enamasti oli tegemist madala ristkülikukujulise hoonega. (Aluve 1976: 12–13) Kõrtsi ees asus sammasulualune ning hoone ühte otsa oli ehitatud tall, mis jaotas kõrtsi pooleks (Troska jt 2000: 106). Üldruumid olid lihtrahva jaoks, kes seal õlgede peal ööbisid, ning peale selle kuivatas kõrtsmik samas ruumis vilja, mille tõttu olid kõrtsitoas ka parred (Ränk 1995: 82). Seda tüüpi kõrtsihoone oli levinud lisaks Eestile ka mujal naaberrahvaste juures (Aluve 1976: 13).

Kahe talliga kõrtsihoone oli arhitektuurilise arengu lõpptulemus. Nii nagu nimigi ütleb, siis lisati ühele tallile veel teine tall. (Aluve 1976: 12) Säärased kõrtsid olid koguni 50 meetrit pikad. Otu Ibins on öelnud, et just kõrtsi pikkus oli inimestele enim meelde jäänud (Ibins 1969: 122). Kaks talli oli mõeldud aga selleks, et eraldada talupoegade ja härraste hobuseid, selleg vältiti konflikte kahe erineva seisuse vahel. Mõnikord ehitati letiruum kahe poole (lihtrahvaruumide ja sakstekambrite) vahele, et kõrtsmikul oleks mugav mõlema klassi kliente teenindada. Samuti hakati kõrtsile juurde ehitama käimlaid ning Põltsam-Jürjo (2020) sõnul peetigi seda kõrtsi üheks tunnuseks. Muus osas oli kahe talliga kõrtsihoone üsna sarnane ühe talliga kõrtsihoonele: olemas oli kõrtsituba, kõrtsmiku ja tema pere eluruumid ning härrastetoad. Sellist tüüpi kõrtsid olid Eestis enim levinud. (Ränk 1995: 82–83). Laiemas maakultuuri arealis olid kahe talliga kõrtsihooned iseloomulikud ainult Eestile ja Põhja-Lätile (Aluve 1976: 13).

Ehitusmaterjalidena kasutati kõrtsides eelkõige puitu, hiljem lisandusid muudki materjalid, nagu kivi, savi ja tellis. Sealjuures kasutati tihedalt puidu ja muude materjalide kombinatsioone, näiteks puit-kivi. (Aluve 1976: 15) Puit-kivi kombinatsioon oli levinud seetõttu, et kivihoone oli külm ja niiske, seepärast ehitati ainult kõrtsialune kividest (Ibius 1969: 121). Katused ehitati õlgedest, pilliroost, kisklaudadest või savist ning hiljem sindlist või pilbastest. Katusetüüpidest kasutati enamasti täis- või poolkelpkatuseid (Ränk 1995: 83). Põrandad olid mullast, savist, telliskividest või laudadest. Kuna neid oli kehv hooldada, tekkis palju mustust, näiteks talviti oli põrandatel pori ja lõrts. (Ibius 1969: 131–133)

Kõrts oli oma interjöörilt üsna lihtne. Kõrtsitoas asus lett, pikk riul või kapp, pingid või taburetid ning lavatsid. Kõrtsituba köeti varasema mantelkorstna asemel kerisega ahjuga. Härrastetoas oli lauad, pingid ja magamisasemed. Valgust andis petrooleumilamp ehk -priimus. Rohkesti võis märgata räpasust ja mustust, mis kõrtsiinterjööri suurt luksust ega kaunist välimust ei lisanud. (Ibius 1969: 133–134) Seevastu Johannes Grünthali hinnang on mõneti vastupidine: „Kus aga kõrtsid iial olid ja missugused nad ka olid, aga koolimajadega võrreldes olid nad mitu korda nägusamad, paremad ja enam armastatud“ (Samas, 121).

Kõrtsihoonetel olid ka oma välised tunnused, mis külastajaid sisse astuma kutsusid. Pimedas paistis inimestele silma kõrtsi ees posti otsas põleva laterna valgus – see oli toona kohustuslik (Ibius 1969: 123). Samuti peetakse silmatorkavaks elemendiks kõrtsi üht kuni kolme sammast, mis ehitati kas kivist või puidust (Aluve 1976: 23). Kuigi arhitektuurilt olid kõrtsihooned seotud tolaaegse taluarhitektuuriga, siis väidetavalt paistsid kõrtsid rohkem silma kui muud toonased ehitised.

Tänapäevaks on suur osa ajaloolistest kõrtsihoonetest hävinud ja alles on vaid sadakond hoonet (Talving 2019: 6). Ajaloolisi kõrtsihooneid kasutatakse tänapäeval erinevatel eesmärkidel. Näiteks on Piibe maantee ääres aleviku serval asuv Aegviidu kõrtsihoone hetkel kasutusel korterelamuna. (Samas, 48)

1.2. Tegevused kõrtsis

Kõrtside näol oli tegemist tollal kogukonnaelu keskmega. Kõrtsi koguneti selleks, et suhelda tööde asjus, arutada ühiskondlikke teemasid, vaielda usuküsimuste üle ning pidada salaplaane. Kuigi inimeste jaoks oli kõrts oluline koht sotsiaalseks läbikäimiseks, siis oli kõrtsil ka oma varjukülg. Tegemist oli kohaga, kus lisaks alkoholipruukimisele levis ka näiteks mängurlus, prostitutsioon ja kuritegevus. (Põltsam-Jürjo 2020: 159–160)

Kõrtsis arutati äritehinguid ja tehti erinevaid kokkuleppeid. Enamasti tegid kokkuleppeid taluomanikud, kes otsisid endale majapidamisse töölisi. Lisaks töölistele palgati vajadusel kõrtsis peksjaid, põletajaid ja söimajaid. Vajadus säärase inimeste järele tekkis siis, kui mindi kellegagi tülli või jäädi eriarvamustele ning sooviti seejärel läbi viia omakohut. Mõningatel juhtudel päädis peksjate palkamine kõrtsist ka pekstava surmaga. (Ibius 1969: 200–204) Seega oli kõrts koht, kus väga tihti tegeleti kaklemisega (Põltsam-Jürjo 2020: 179). Pärnumaal olla öeldud, et kõrtsis „on iga päev üks jaht, üks kisa ja kära, rüselamine ja karvupidi kiskumine, et asi hullem ei või olla“ (Ibius 1969: 232).

Kõrtsis oli levinud ka häälte ostmise tava. Hääli ostsid näiteks kandideerivad vallavanemad või kohtumehed, kes maksid kõrtsiküllastajate alkoholi eest ja lubasid valituks osutudes paremat elujärge. Hääli ostsid ka pagendamisohus olevate inimeste lähedased, kes samuti jootsid enda kulul kõrtsiküllastajaid ning lootsid, et need pagendamisotsuse vastu hääletavad. (Ibius 1969: 203–204)

Peale kakluste tegeldi kõrtsis ka kuritegevusega, näiteks viidi läbi väiksemaid ja suuremaid vargusi, petmist ning kaheldava väärtusega tehinguid (Põltsam-Jürjo 2020: 166). On teada lugu Masa kõrtsist, kus varas varastas ühelt reelt linase pambu ning hiljem kodus röövisaaki uurides leidis pambu seest haigusesse surnud naise laiba (Talving 2019: 119). Rahvusliku ärkamisaja eelsel perioodil peeti kuritegevuseks ka rahvakoosolekuid, mida kõrtsides korraldati, kuigi omavolilised ja seadusevastased kokkutulekud olid toona keelatud. Salajaste koosolekute eesmärk oli välja mõelda plaan, kuidas kukutada mõisnikke, et pääseda ebaõiglasest ja karmist pärisorjusest. (Ibius 1969: 234–235)

On teada, et kõrtsides tegeleti ka prostitutsiooniga (Põltsam-Jürjo 2020: 166). Väidetavalt olid selle teenuse pakkumisega seotud kõrtsmike abikaasad ja tütreid, aga ka teised külatüdrukud. Kirjeldatud on ka juhtumeid, kus tüdrukuid ja naisi võeti kinni selleks, et viia neid kõrtsi ja ära vägistada. (Ibius 1969: 206–208) Lisaks teenuste pakkumisele olid prostituudid meestele ka alkoholi pruukimisel kaaslasteks, kuigi selline tegevus koos prostituudiga võis abielumehele isegi vanglakaristuse tuua. (Põltsam-Jürjo 2020: 166)

Kuna inimestel oli vaja rahuldada oma sotsiaalseid vajadusi, siis hakkasid kõrtsid täitma ka külaklubide funktsiooni. Laadad, kus muidu viidi läbi seltskondlikke tegevusi, olid aga inimeste jaoks liialt kulukad ning seetõttu valiti kooskämiskohaks hoopis kõrts, mis oli paljudele jõukohane. Kõrtsi küllastades said inimesed tuua oma tavapärasesse ellu teistsuguseid emotsioone: seal lauldi, tantsiti, mängiti või arutati aktuaalsetel teemadel, mida

muidu talupidamistööde kõrvalt teha ei jõudnud või ei saanud. (Ibius 1969: 223–224) Rudolf Põldmäe ja Herbert Tampere selgitavad kõrtsi ajaloolist tähtsust:

„Üheks tähtsamaks lõbutsemis- ja eriti ka tantsimiskohaks on eesti talurahvale olnud kõrts [...] kõrts ei ole meie esivanemaile olnud ainult halvaks joomiskohaks, vaid see on täitnud mitmeti ka kooli, seltskondliku klubi, seltsimaja ja rahvaliku teatri ülesandeid, kuna need asutised puudusid kultuuriarengus pidurdatud rahva elus. Kõrtsi ei tulnud ainult jooma, vaid ka mõistlikumat meelelahutust saama, uudiseid kuulama ja välja elama oma vaimlisi kui ka kehalisi jõutagavarasid“ (Ibius 1969: 226).

Seega võib neis funktsioonides, mida kõrts täitis, näha ka nõudlust rahvamaja järele. Lauldi enamasti lori- ja pilkelaule ning kõrtsides olla isegi peetud lauluvõistlusi (Ibius 1969: 250). Tantsima meelitasid inimesi lõbutüdrukud ja seda tehti kõige meelsamini torupillimängu saatel (Põltsam-Jürjo 2020: 169). Kiisa kõrtsist on teada juhtum, kus jutlustaja Carl Friedrich Gengest olla pilliloo asemel hakanud rahvale laulma põrguvalu laulu ja seetõttu läksid kõrtsilised minema, sest laulu nad kuulata ei suutnud (Talving 2019: 24).

Kõrtsis mängiti ka erinevaid täringu-, kaardi-, male- ja veskimänge, samuti keeglit (Põltsam-Jürjo 2020: 169). Keeglirajaga kõrtse peeti peenemaks ja uhkemaks kui teisi kõrtse (Talving 2019: 48). Kaardimängud olid enamasti raha peale ning panuseid tegid enamasti kõrgema staatusega kodanikud, nagu kaupmehed või möldrid. Kaartidega mängimist peeti kuriteoks, nii nagu ka mängimise võimaldamist. Võisteldi ka jõudu näitavates mängudes, nagu kurnilöömine, kivi- ja rattaviskamine ning vägikaikavedu. (Ibius 1969: 260–261)

Uudiseid ja muid aktuaalseid teemasid arutati kampades, mille üheks eestvedajaks pidi kindlasti olema inimene, kellel on parem haridus või kes on lihtsalt elukogenum. Jututeemasid oli erinevaid: palju kohtas kõrtsis sakslaste tagarääkimist ning vallavõimu kritiseerimist. Levinud oli ka nn jutuveestmine, mida mõnikord tehti isegi tasu eest. Samuti kiitlesid kõrtsikülastajad tihti isiklikel teemadel: uhkustati nii loomade, rikkuse kui ka naistega. (Ibius 1969: 240–246) Kõrts oli toona ka suur naljategemise koht: nalja tegid nii kohalikud elanikud kui ka erinevad läbirändajad. Naljade iseloom sõltus naljategijatest endast – mõnikord naerdi teiste inimese halva käekäigu üle või siis alkoholijoobes inimeste äparduste üle. (samas, 256–257)

Kõrtsis müüdi üldjuhul 50% kangusega viina (Aluve 1976: 10). Mõistagi peeti kõrtsidega seoses suurimaks probleemiks alkoholismi, mis oli eriti levinud meeste seas ning võttis lõpuks väga ulatuslikud mõõtmed. Aina kasvav kõrtside hulk toetas sõltuvusprobleemi suurenemist ühiskonnas (Kulbok-Lattik 2015). Soov alkoholi pruukida oli kohati nõnda

suur, et näiteks Kõiguste kõrtsis müüsid üheksa külameest viinaraha saamiseks oma hobuste sabad maha (Talving 2019: 115). Otu Ibius osutab valulikult kõrtsi peamisele funktsioonile: „Võib öelda, et joomine oli kõrtsis peamiseks ja kõige tühisemaks tegevuseks. Kõrtsi tuldi kas ainult joomiseks või millekski muuks ühes selle juurde kuuluva joomisega“ (Ibius 1969: 233). Alkoholi joodi tähtpäevadel, lepinguid sõlmides, liikude tähistamiseks, tervisehädade ravimiseks jne. (Berg jt 1998: 360) Eriti kohatuks peeti seda, kui kõrtsiomanikud olid huvitatud suure tulu teenimisest ning seetõttu tehti endast olenevalt kõik, et alkoholi-pruukimist kõrtsis soodustada. (Põltsam-Jürjo 2020: 163) Kuigi vaimulikud olid tugevalt kõrtsi ja seal toimuva vastu, siis on teada juhtumeid, kus kõrtsis tegeleti ka Piibli lugemisega (Ibius 1969: 249).

1.3. Karskusseltsid

Eestis püüdsid 17. sajandist alates kirik ja 18. sajandist eriti vennastekogudus tõkestada alkoholi liigtarvitamist. Aastast 1892 tegutses vaheaegadega Eesti Karskusseltside Kesктоimkond, mis hiljem muudeti Eesti Karskusliiduks. Eesti esimene karskusselts asutati Toris 1889. aastal. (Talve 2004: 387), sajandi lõpukümnendile lisandus neid veel hulgaliselt. Karskusseltside rajamisel võeti eeskujuna naaberriigist Soomest (Jansen 1995: 38). Karskusliikumisel tervikuna oli 19. ja 20. sajandi vahetusel oluline roll eestlaste rahvusteadvuse kujunemises. Karskusseltside näol eralduti baltisaksa kultuurist, mille korporatsioonid ja seltside üheks alustalaks oli vastupidiselt just alkoholipruukimine (Aarelaid 1996: 23).

Karm venestamispoliitika keelas 19. sajandi lõpus ära rahvuslikud algatused ja tegevused, tegutseda said laulu-mänguseltsid, mis polnud aga inimeste ühiskondliku aktiivsuse rahuldamiseks piisavad. Seetõttu koondus ärksate inimeste panus karskusseltsidesse, mille peamine eesmärk oli ohjata talupoegade ja linnarahva hulgas lohkavat alkoholismi. Kuna karskusseltsid ei saanud tegeleda ainult viinasõltuvuse laitmise ja karskuse propageerimisega, siis korraldati neis ka näitemänguõhtuid, kõnekoosolekuid, kontserte ja näitusmüüke. (Vahtre 1997: 961–963) Karskusseltside eestvedajateks olid enamasti naised, samuti võitlesid kõrtsipahede ja alkoholipruukimise vastu kirikuringkonnad (Talve 2004: 387). Liikmeskondadesse kuulusid veel talunikud, maakäsitöölised, vallaametnikud, kaupmehed ja töölised (Aarelaid 1996: 23). Seega koosnesid karskusseltsid enamasti

erinevate sotsiaalsete staatustega inimestest. Seltsisiseselt võisid erandid kehtida vaesematele liikmetele: näiteks Kolga-Jaani karskusseltsis „Eesmärk“ vaesed liikmemaksu maksuma ei pidanud. (Jansen 1995: 39)

Karskusliikumise peamine eesmärk oli kõrtside sulgemine (Talving 2019: 5–6). Osalt karskusseltside tegevuse tõttu, ent osalt ka riigi kehtestatud viinamonopoli tõttu hakatigi kõrtse sulgema – kokku likvideeriti Eestis 2400 kõrtsi. Seetõttu kadus inimestel koht, kuhu koguneda ja kus rahuldada oma sotsiaalseid vajadusi. (Kulbok-Lattik 2015) Kõrtsihooneid hakati aga kasutama viinamonopoli poodide, einelaudade ja seltsimajadena (Aluve 1976: 9). On teada ka juhuseid, kus kõrtsihoone ehitati ümber kohtumajaks (Talving 2019: 124). Kõrtsidele andis lõpliku löögi aga esimese maailmasõja algus, sest sõja ajal keelati alkoholimüük täielikult. Pärast Vabadussõda kõrtsid riigistati, mõned neist suutsid ka oma tegevust jätkata, kuid enamasti ehitati hooned ümber näiteks talupidamiseks. (Samas, 6)

1.4. Kõrtsiga seotud inimesed

Kõrtsid kuulusid peaaegselt mõisaisandatele, kellele kõrts oli tõhus tulu teenimise allikas (Põltsam-Jürjo 2020: 162). Mõisaisandate soovi tulu teenida näitlikustab juhtum Vormsi mõisniku Stackelbergiga, kes oli äärmiselt häiritud Harilaiu kõrtsi olemasolust, sest alkohol oli Harilaiul odavam ning seetõttu käisid Vormsi mehed hoopis Harilaiu kõrtsis alkoholi pruukimas (Talving 2019: 60). Kõrtsid võisid lisaks mõisnikule kuuluda veel linnustele ja kirikutele (Aluve 1976: 8). Kirikukõrtsid olid mõeldud talupoegadele, kes tulid jumalateenistust kuulama kuskilt kaugemast kihelkonnast (Põltsam-Jürjo 2020: 163).

Kõrtsi pidamiseks võetud talupoja määras üldjuhul mõisnik (Ränk 1995: 82). Sageli pidasid kõrtse üleval talupojad, kes olid teistest talupoegadest kõrgemal positsioonil, pealegi ei pidanud nad kõrtsmikena maksuma näiteks adratalupoegade koormist. (Põltsam-Jürjo 2020: 162) Ka kõrtsmikud ise tundsid ennast palju paremas seisuses olevat, näiteks ei lasknud nad oma lastel teiste talupoegade lastega koos mängida (Ibius 1969: 152).

Kõrtsmikuks saamiseks pidi olema seaduse kohaselt täidetud kaks kriteeriumit: kõrtsmik pidi olema vähemalt 21-aastane ning tal ei tohtinud olla karistus- ega süüdistusregistrit. Kõrtsis pidi olema ka juhataja, kes jälgis, et kõiki alkoholi müümisega seotud nõudeid täidetak. Peale selle töötasid kõrtsis sageli ka kõrtsmiku pereliikmed – eriti naised. Vallavalitsusega seotud isikud ei tohtinud kõrtsmikud olla seepärast, et vastasel korral ei suuda nad piisavalt kõrtsi toimimist valvata. Kuigi vaikimisi kehtis nõue, et kõrtsmik peab olema

korralik inimene, kes suudab hoida kõrtsis korda, siis tegelikult valis mõisnik kõrtsmikuks selle, kes maksis rohkem renti ja suutis kõrtsis tulu teenida. (Ibius 1969: 143–145) Seetõttu pidi kõrtsmik valima kahe kaalukaasi vahel: kas olla seaduskuulelik ja moraalne või valida tõhusaim kasusaamimise viis, mis tihtipeale moraali ja seadusega kooskõlas ei käinud. Sageli otsustasid kõrtsmikud just tulusaamise kasuks, sest toleaeagne järelevalve oli üsna kehv ja kedagi vastutusele seetõttu võtta ei saanud (Põltsam-Jürjo 2020: 164). Schneideri järgi olla kõrtsmikud lahjendanud viina 30–35% peale ja „sealt nende rikkus pärinenudki“ (Aluve 1976: 10).

Kõrtsi külastasid peamiselt meessoost isikud, naised käisid kõrtsis enamasti tähtpäevadel. (Ibius 1969: 231). Kui naised läksid kirikusse, siis samal ajal külastasid mehed kõrtsi või siis mindi kirikusse juba hiljem tugevas alkoholijoobes. Seetõttu palus kirik kõrtsmikel enne jutlust ega selle ajal alkoholi mitte müüa. (Põltsam-Jürjo 2020: 165–166) Mokalaatade ajal olla nähtud kõrtsis ka noori karjapoisse, nagu kirjeldab üks Kilingi-Nõmme läbisõitja:

„Rahvast voolas kokku igalt poolt, joomine oli kõrtsis suur ja õues nähti väikestel karjapoistel ka sinikael peos olevat, upitati ka vanade meeste moodi suu äärde ja pisteti siis püksitasku. Paar noortmeest nähti juba jalge peal tuikuvat ja roppe laule lällutavat. Tüdrukud karjusivad joobunud noortemeeste käte vahel“ (Ibius 1969: 202).

Nagu kirjeldusest selgub, võis kõrtsis näha tähtpäevade või oluliste sündmuste puhul peale naisterahvaste ka alaealisi noorukeid.

2. Kõrtsi kujutamine ilukirjanduses

2.1. 19. sajandi külaühiskond ja talurahvakultuur Eesti proosakirjanduses

19. sajandi keskpaigas tõusid eestlaste hulgast esile terve rida haritlasi, kes panustasid algupärase kirjandusse, jutustades lugusid elulistel teemadel, talu- ja külaühiskonna ainestiku taustal (Nirk, Põldmäe 1966a: 17–28). Huvi samalaadse ainestiku vastu jätkus 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse realistlikus kirjanduses, kus käsitleti peamiselt külaühiskonna ja talurahvakultuuriga seotud teemasid, sealhulgas talupoegkonna kihistumist, külainimeste omavahelisi suhteid, aga ka küla suhteid mõisaga. Ilmselt võibki öelda, et küla on algupärase kirjanduse esimene päris oma teema. Eesti autorid kirjutasid üldjuhul talupoja vaatepunktist, käsitledes talurahvale tuttavat temaatikat ja muutes sellega kirjanduse rolli lugejate silmis. Tolle ajajärgu jutukirjandusel võis olla mitmeid funktsioone: meelelahutuse kõrval oli eesmärk ka lugejat harida ning tekitada seeläbi teoste paremaks mõistmiseks lugeja igapäevaelu ja kirjanduse vahel tähenduslikke seoseid.

Seega võib öelda, et 19. sajandi keskpaiga rahvusliku ärkamisaja romantismiharjalt (F.R.Kreutzwald, J.V.Jannsen, L.Koidula) liikus kodumaine kirjandus eestiainelise ajaloo-proosa (E.Bornhöhe) kaudu 19. sajandi lõpuks ja 20. sajandi alguseks realismini (J.Liiv, E.Vilde, E.Peterson-Särgava, A.Kitzberg), mis täitis jutukirjanduse eelmainitud ainestiku ja temaatikaga ning mille eesmärk oli inimeste tavaelu ja -probleemide võimalikult tõepärane kujutamine (Hasselblatt 2016: 277). Möödunud sajandi kirjanikest andsid talurahva ja maaelu kujutamisse olulise panuse Anton Hansen Tammsaare, paroodia võtmes on 19. sajandi külaühiskonda pilanud Andrus Kivirähk.

Mitmed neist kirjanikest on ka ise pärisorjuslikku korda vahetult pealt näinud või talurahva eluoluga kokku puutunud, mõnel juhul ka ajaloolisi dokumente uurinud (nt Vilde) või paiga- ja isikuprototüüpe kasutanud (nt Tammsaare), selleks et realistlikul viisil, tõe- ja faktitruult sündmustikku edasi anda ja tegelassuhteid kujutada. Kõrtsistseenid kuuluvad nende autorite proosas külaainelise jutukirjanduse juurde, neid võib vaadelda tekstilähedase analüüsi käigus ennekõike temaatiliste motiivide ja olustikuliste kirjeldustena, kuid kõrtsil võib olla ka kandev roll tegelassuhete kujutamisel, sündmustiku arendamisel ja teose ideestiku loomisel. Seda kõrtsi kirjanduslikku rolli toetab omakorda laiem rahvakultuuri kontekst, mis

annab informatiivselt ajaloolise ettekujutuse taluühiskonnast, külainimeste igapäevaelust, sotsiaalsest suhtlusest, kommetest ja harrastustest.

Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882), mitmekülgne ja viljakas autor, avaldas valgustuslikke proosateoseid ja õpetlikke raamatuid, teiste hulgas tõlkemugandusliku jutu „Wina-katk“ (1840), mis aktuaalse teosena tõstatab alkoholismi kui sotsiaalse ohu probleemi ja juurutas karskusseltside asutamise ideed. Lapsepõlves nägi ta Kaarli mõisas pärisorjuse ja teorendi küüsis vaevlevate talupoegade viletsat eluolu, humanistina mõistis ta oma loomingus hukka sotsiaalse ülekohtu ja rõhumise (Annus jt 2001: 63). Seetõttu on Kreutzwaldi loomingus levinud talupoegade ja mõisnike tugev vastandamine ning aadlike kujutamine rahva orjastajatena. Valgustusliku kirjanikuna pidas ta väga oluliseks rahvuslikkust, esmajoones hariduse ja teadmiste edasiandmist, sest tundis muret rahva harimatuse ja vaimuvaesuse pärast (Nirk 1966b: 66–67). Tema jutuloomingu olulise tahu moodustavad romantilised ja olustiku-realistlikud jutud, milles ta puudutab talude päriksostmise, hariduse tähtsuse, uue koolikorralduse, aruka peremehe, palvevennaliku vagatsemise jm probleeme (Annus jt 2001: 66). Kreutzwaldi proosas pääsevad maksvusele didaktilised sihid ja valgustuslikud ideed, mis sotsiaalses ja kultuurilises plaanis aitasid kaasa mitmesuguste igandite, eelarvamuste ja mahajäämuse ületamisele (Nirk 1966b: 104).

Johann Voldemar Jannseni (1819–1890) kirjanikutee algas vaimulike kirjutiste tõlkimisega ning religioosset joont hoidis ta ka oma loomingus edaspidi, mistõttu on talle iseloomulik moraaliõpetuse edasiandmine läbi piiblisalmide. Nii nagu ka Kreutzwald, pidas Jannsen oluliseks teadmiste ja hariduse edasiandmist, lisaks oli ta ka karskuspropaganda üks eestvedajatest, mistõttu kajastub ka see tema loomingus. Üheks karskuspropaganda näiteks on jutustus „Uus variser ehk Ilma kõrtsita ja kõrtsiga küla“ (1860), mis on õpetlik lugu sellest, kuidas kõrtsi avamine pani alguse väga külarahva allakäigule. Enim kirjutaski Jannsen just ajalooühingulisi külajutte, milles ta on mõnevõrra kaugenenu sotsiaalsete suhete objektiivsest peegeldamisest. Tema jutuloomingus kujutatakse jämekoomilises võrdluses palju rikaste ja vaeste suhteid, sealjuures rikastele omistatakse rohkem pahesid ja südametust kui vaestele. Vaesed on Jannseni juttudes ausad, head, tublid ja töökad, sest vastupidiselt rikastele teavad nad, kuidas viletsus maitseb. (Kalda 1966: 145–151)

Lydia Koidula (1843–1886), eestlaste rahvusliku liikumise esilaulik, avaldas oma proosaloomingus olustikulisi jutte ja jutustusi, nii algupäraseid kui ka mugandatuid. Tema esimene mugandjutustus oli „Ojamõlder ja tema minia“ (1863), mis keskendus sellele, kuidas rikkus

ja ahnus inimesi pimestavad. Koidula oli romantik, kuigi tema proosalooming on mõjutatud naise lemmikirjanikust Fritz Reuterist, kellelt ta on laenanud realistlik-humoristliku kujutamisaadi. Külamiljööd kirjeldas Koidula võrdlemisi realistlikult ning pahesid, nagu laiskus või joomahimu, kujutas ta iroonilisel viisil. Rahvusliku ärkamisaja kõrgperioodil ilmus Koidula sulest külajutustus „Enne ukse lukustamist“ (1868), mis tõstas talupoegade väljarände probleemi. Kirjaniku külamiljöö kirjeldusi mõjutas ka tema isa Johann Voldemar Jannsen, kes sisendas tütrele juba lapseas isamaalisi vaateid, seetõttu võib koidulauliku loomingust leida rõhujate vastast hoiakut. (Undla-Põldmäe 1966: 273–278)

Eduard Bornhöhe (1862–1923) oli ajaloolise jutustuse žanri algataja, kes oma loomingus mõtestas eestlastele olulisi minevikusündmusi. Oma romantilises ajalooepoosas keskendus ta pärisorjusest tingitud talurahva kannatustele ning eestlaste kangelaslikule vastupanule. Sotsiaalseid suhteid ja poliitilisi jõude kujutab ta tõepäraselt, kuid teostest võib ka leida balti aadlike satiirilist kujutamist. Bornhöhe ei juhindu vaid ajaloo faktidest, vaid kaldub oma jutustustes paljuski fantaasia valda, muutes ajalugu säravamaks ja ülevamaks, eestlaste vaatepunktist ka kangelaslikumaks. „Ajalooline“ tähendas tol ajajärgul nii tõlgete kui ka algupärandite puhul valdavalt seda, et põnevasse seiklusjuttu põimiti üksikuid ajaloolisi motiive (Org 2010: 5). Bornhöhe teostes on tunda ka romantilist pateetikat, mille kaudu avatakse näiteks tegelaste sisemaailma. Indiviidi saatusest kõnelevates lugudes peegelduvad allegooriliselt kogu rahva katsumused ja meeleolud. Üheks selliseks teoseks on „Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimased päevad“ (1893), milles kirjeldatakse Liivi sõja sündmusi, kuid jutustusse põimitud romantika lisab teosesse seikluslikkust ja tundelisust. (Nirk 1966c: 468–477) Bornhöhe on eestlaste ajalooteadvuse oluline kujundaja rahvusliku eneseteadvuse ja tärgava haritlaskonna arengu etapil.

August Kitzberg (1855–1927) sai tuntuks esmajoones oma humoristlike külajuttudega. Jutukogumik „Külajutud“ (5 köidet, 1915–1921) koosneb peaaesjalikult maaelu ja külaolustiku kirjeldustest (nt „Püve Peetri „riukad““, 1897), mida iseloomustavad siiras kaasaelamine külarahva rõõmudele ja muredele, sundimatu vestetoon ja idüllilis-humoristlik autorihoiak. Tema proosateostest leiab kriitikat maaühiskonnale omaste kapitalistlike suhete ja seisuslike erisuste kohta, sealhulgas ka mõisnikevastast suhtumist. Just kapitalismikriitilise vaatenurga tõttu võib tema loomingus täheldada poolehoidu kehvemal järjel olevate talupoegade vastu. Kitzbergi külarealismis põimuvad romantilised elemendid realistlikega, traagiline põimub koomilisega ning huumor vaheldub irooniaga. Olles noores eas näinud

rahvuslikku liikumist, pidas Kitzberg oluliseks rahvaliku ainese, inimtüüpide ja väljenduslaadi kasutamist. (Altoa 1969b: 145–146) Rahvusküsimustele lähenes ta mõnel juhul ka kadakasakste probleemide kaudu, näiteks jutustustes „Hennu veli“ (1904) ja „Veli Henn“ (1901), mis kirjeldavad kahe venna elumuutusi abieluranda sõudes. (Hasselblatt 2016: 337–338)

Eduard Vilde (1865–1933) oli 19. sajandi lõpus üks eesti kirjanduse juhtivatest prosaistidest, kes esialgu keskendus rohkem pealiskaudsetele põnevuslugudele ja primitiivsetele probleemjuttudele, kuid jõudis üsna pea kriitilise realismi. (Annus jt 2001: 135–138) Vilde romaani „Külmale maale“ (1896) peetakse eesti kriitilise realismi tähtseks: selles avaneb lugu saunikust Jaan Väljaotsast, kes vaeste olude sunnil kiritelikule teele satub ja selle eest karistuseks Siberisse saadetakse. Oma loomingus keskendus Vilde ühiskondlikele probleemidele, eriti rahaga seotud konfliktidele, pidades seejuures oluliseks sündmustiku tausta ja miljöo tõepäraselt kujutamist. Vilde oli mõjutatud ka naturalismist, mistõttu tema loomingus üks põhiteema on sotsiaalse viletsuse ja eba-võrdsuse probleem. (Altoa 1969: 192–198). Huvi mõisnikevastase võitluse vastu ajendas Vildet kirjutama ajaloolist triloogiat „Maatra sõda“ (1902), „Kui Anija mehed Tallinnas käisid“ (1903) ja „Prohvet Maltsvet“ (1905), mille läbiv teema on teoorjuse kriisiperioodil talupoegade pärisorjusevastane liikumine ja võitlus vabaduse eest. Oma äärmiselt põhjaliku eeltöö tõttu on Vilde ajaloolistes romaanides suutnud tabada ajastu hõngu, pöörates erilist tähelepanu eri klasside sotsiaalsetele suhetele, mis kujundavad pildi talurahva olukorrast. (Samas, 202–206). Psühholoogilises romaanis „Mäeküla piimamees“ (1916) käivitab sündmustiku mõisniku ja talupoja vaheline äritehing, mille objektiks on naine.

Ernst Peterson-Särgava (1868–1958) oli ühiskonnakriitiline prosaist, kes kirjutas juba 19. sajandi lõpul realismi suunal, jäädes sellele truuks oma loomingus lõpuni. Eesti varajase kriitilise realismi algust tähistavad Särgava sulest ilmunud „Paised“ (I–III osa, 1899–1901), mille palad keskenduvad ühiskondlike pahede ja väärnähtuste teravale paljastamisele. Jutustuses „Issanda kiituseks“ (1900) süvenetakse laulukooride tegevusega kaasnenud väärnähtustesse ja jutustuses „Jõulupuu“ (1903) käsitletakse toonase linnakehvistu seisundit. (Annus jt 2001: 146–148; Vinkel 1969: 255–266) Peterson-Särgava loomingus on olulisel kohal elutruu igapäevasus, mis hõlmab endas näiteks nii talupojakeskkonnale iseloomulikke keelematerjali kui ka talupoja elu viletsuse ja väljavaatetuse kirjeldusi. Peale selle tõstab kirjanik esile rikastes päristaludes esinevat eneseuhkust ja ülbust, mis on seotud harimatuse

ja kerglase eluviisiga. Peterson-Särgava oli tugeva pedagoogilise maailmavaatega autor, kelle loomingus on ülekaalus didaktilis-intellektuaalne põhihoiak. (Vinkel 1969: 258–262)

Anton Hansen Tammsaare (1878–1940), eesti proosakirjanduse suurkuju, oli realistliku romaani traditsiooni jätkaja 20. sajandi alguses. Tema loomingut iseloomustab talupoeglik elutunnetus ja eesti kultuuritraditsioonide pärinemine talupoeglikest põhialustest. (Puhvel 1981: 292–293) Romaani „Tõde ja õigus“ I osa (1926) ehk epopöa avaköite sündmustik algab 19. sajandi kolmanda veerandi lõpul, kui peategelased Andres ja Krõõt jõuavad äsja soetatud tallu. Kirjeldatakse tolleaegset talupoja eluolu, mis hõlmab endas rasket füüsilist tööd, aga ka pidevat tülitsemist naabriga eluvaateliste erinevuste tõttu. (Hasselblatt 2016: 399–401) Tammsaare väärtustab oma loomingus maa- ja talurahva lihtsat elu, mistõttu on tema suhtumine linnaühiskonda kriitilisem. Talupoegade lihtsa elu kajastamise kaudu jõuab Tammsaare tolleaegse külaühiskonna sotsiaalse ja psüühilise olemuse sügava mõtestamiseni (Puhvel 1981: 294; 323)

Andrus Kivirähk (sünd 1970) on isikupärase huumori ning groteskse laadiga proosa- ja näitekirjanik. Talurahva minevikku on ta käsitlenud romaanis „Rehepapp ehk November“ (2000), mis keskendub eestlaste pärisorjuseaegsele taluelule läbi huumoriprisma (Annus jt 2001: 664). Romaan põhineb levinud ettekujutlusel tolleaegsest talurahva orjapõlvest, kuid peajasjalikult kirjeldatakse ja kujutatakse talupoegade igapäevaeluga toimetulekut, kasutades kavalust ja rahvatarkust. Kivirähkile omaselt kujutab ta talupoegade-mõisnike suhteid pahupidiselt: pärisorjuslikus külaühiskonnas pole mõisnikud enam ainuvalitsejad, vaid hoopis külarahvas on see, kes orjastajaid ära kasutab ja petab. (Annus jt 2006: 214)

2.2. Kõrtsihoone ja -sisustus

19. sajandi kõrtsi on võimalik eesti kirjanduse kaudu vaadelda paigana, mis täidab mitmeid funktsioone. Kõrtsirahva vaates on kõrts ehk trahter eelkõige sotsiaalse elu keskpunkt, peamiselt jooma- ja meelelahutusasutus, kuid see on ka kõrtsmiku elupaik, erinevate teeliste peatuskoht, küla- ja uudisjuttude levitamise paik ning talurahvale lepete sõlmimise koht.

Kõrtsihoonet kujutatakse paljudes juttudes ja romaanides, enamasti asuvad kõrtsihooned maantee või teede ristumise vahetus läheduses. August Kitzbergi jutustuses „**Püve Peetri „riukad“**“ on mainitud, et isegi vallamaja olla kõrtsi vahetusse lähedusse ehitatud (Kitzberg 2002: 202). Ajastut markeerivad tihti hobused ja vankrid, mis seisavad kõrtsi ees, olles oma

aja peamiseks transpordivahendiks. Kõrtsihoone ja seda ümbritsevad hooned on tolleaegsele talukompleksile üsna sarnane: tihti asub kõrtsi ümbruses ka ait, laut, saun, kaev ja pesukööök. Kõrtsihooned, mis tehtud kivist, on väga vanad ja väga tugevate müüridega (Vilde 1985: 12). Friedrich Reinhold Kreutzwaldi teoses „**Viina katk**“ ütleb kõrtsmik oma kõrtsi kohta: „Suur kõrtsituba annab vaevalt vihmavarju, tuule kinnipidajat ei tohita temast kellelegi loota, aknad, lagi, põrand, seinad ja uks ei keela tuulele sisse- ja väljakäiku“ (Kreutzwald 1973: 10). Seega näidatakse kõrtsihoonet ennast mõnikord võrdlemisi kehvast seisusest, mis talvistele või vihmastele ilmastikuoludele ei vasta.

Interjööri on külaliste tarbeks keskmise suurusega, enamasti lubjatud seintega kõrtsiruum (mõnes teoses on seda nimetatud ka letikambriks), kus on enamasti pingid ja pikad laudad, müügilett ja suur ahi. Lugejale kirjeldatakse kõrtsi kohana, kus tihti esineb korralagedus ja räpasus: laudadel on tühjad õlletoobid või -pudelid, viinaklaasid ja sigareti-otsad, seinte ääres põrandal asetsevad vaadid, püülijahu kotid ja pudelikorvid. Kõrtsipõrandad on libedad, sest palju kirjeldatakse seda, kuidas kõrtsilised põrandale sülitavad. Tihti mainitakse, kuidas õhus on tunda suitsuhaisu ja alkoholilõhna. Seda asjaolu on Eduard Vilde oma romaanis „**Külmale maale**“ kirjeldanud järgmiselt: „Mihkel ja Madis [...] kobisid siis Jaani järel kibeda tubakasuitsu ja vänge viinaleitsakuga täidetud trahteri-ruumi“ (Vilde 2005: 17). Sama autori romaanis „**Mäeküla piimamees**“ on kirjeldatud ka seda, kuidas Tõnu soovib kõrtsi aknast sisse piiluda, kuid aknad on nii ähmased, et nendest on võimatu läbi näha (Vilde 2016: 127). Seetõttu öeldakse tihti, et kõrtsiruum on väga pime. Ruumi annab pisukest valgust enamasti põlev peerg, sest rasvaküünlaid pannakse põlema ainult erilisel juhul. On kirjeldusi, kus kõrts on algul puhas ja esteetiline, kuid mida aeg edasi, seda räpasemaks koht muutub – nii juhtub näiteks jutustuses „**Kondivalu kõrtsirahvas**“, kus Pääru kõrtsile heidab külarahvas ette, et esialgu valitses kõrtsis puhtus ja kord, kuid aja möödudes polnud sellest jälgegi (Vilde 1926: 190). Seetõttu käivad kõrts ja räpasus justkui käsikäes.

Vastupidiselt interjööri üksluissele ja muserdavale kirjeldusele on kõrtsi õhkkond emotsioonidest tiine. Kõrtsiruumi täidab inimeste vali jutuvestmine, naermine ja kriiskamine. Kõrtsi lärmi võrreldakse „maailma käraga“ (Jannsen 1926: 8). Anton Hansen Tammsaare on romaanis „**Tõde ja õigus**“ I osas kõrtsist kostuvat lärmi kirjeldanud nii: „Peensusena mõistis seda ka kogu kisatsev ja käratsev kõrts. Eriti saadi sellest aga alles siis aru, kui kõrtsmik käskis mehi eestoas vaikselt olla, sest sakstel ei tule muidu uni peale. Nüüd algas kogu kõrtsis salajutt üksteisele kõrva sisse, olgugi nii valjusti, et ruum aina kõmas“

(Tammsaare 1981: 221). Lisaks salajuttudele ei puudu kõrtsist ka tülid ja vaidlused, mida peetakse samuti suureks lärmi-tekitaajaks.

2.3. Kõrtsirahvas

Kõrts on koht, kuhu on lubatud tulla kõigil. Seetõttu kirjeldatakse kõrtsi sageli väga rahva-rohke paigana. Eduard Vilde on romaanis „**Mäeküla piimamees**“ kirjeldanud külastajaid täis kõrtsiruumi järgnevalt: „Kõrts oli rahvast täis, istuti ja seisti, andis aiva silmi selitada, enne kui näod suitsu seest tuntavale tulid“ (Vilde 2016: 126). Sama autori teises jutustuses „**Kondivalu kõrtsirahvas**“ on mainitud, et suvi on kõrtsis rahulikum ajaperiood (Vilde 1926: 191), ilmsesti seepärast, et suvisel aastaajal tegeles talurahvas peamiselt erinevate talu- ja põllumajandustöödega.

Kõrtsi peamine asukoht, maantee äär, soodustab olukorda seda, et kõrtsikülastajate hulgas nähakse väga erinevaid inimesi. Peamisteks kõrtsikülastajateks on siiski kehvemal elujärjel küla- või linnarahvas, näiteks talupojad ja nende sulased. Eduard Bornhöhe jutustuses „**Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimsed päevad**“ kirjeldatakse kõrtsikülastajaid järgmiselt: „Kõrtsitoast paistis valgus ja oli tumedat häälte kõminat kuulda. Aknast sisse piiludes nägi Gabriel poole tosinat mehi, pealtnäha alamast seisusest linnakodanikud, kes seal rasvaküünla valgusel õllekannude juures istusid ja elavalt juttu vestsid“ (Bornhöhe 1977: 288). Vaesema talurahva jaoks on kõrts eelkõige sotsiaalse elu keskpunkt, seetõttu on nende osakaal kõrtsi-külastajate seas ka kõige kõrgem. Tihti lähevad talupojad õhtul hilja koju „peatäit“ välja magama, mis annab alust arvata, et kõrtsis veedetakse talutööde kõrval omajagu aega.

Kõrtsi satuvad ka paremal elujärjel olevad inimesed (nt talupojad, kes töötavad mõisa heaks), kuid nemad on kehvemal elujärjel olevatest inimestest eraldi ruumis. Tammsaare loodud tegelane Tagapere Pearu, kes on seotud ka mõisarahvaga, on kõrtsis ainult sakstetoas: „Et aga saunarahvas kinnitas, Tagapere Pearu olevat kodunt ära, vististi kõrtsis, kus ta isegi ööd saksa-toas mööda saadab“ (Tammsaare 1981: 12). Sakstetuba ongi mõeldud „tähtsate ja peenete“ meeste jaoks, näiteks viibivad seal veel mõisale härgade ostja, vallatalitaja, pea-kohtumees ja mõista kubjas, ning sakstetoas arutatakse enamasti äriasju (samas, 22–23). Eduard Vilde romaanis „**Mahtra sõda**“ on mainitud, et lisaks mõisatöölisele laseb kõrtsmik sakstetuba külastada ka oma parimatel sõpradel (Vilde 2009: 95). Seetõttu on võimalik

sakstetuppa pääseda tegelikult ka teistel inimestel, kuid ainult siis, kui ollakse kõrtsmikuga väga suured sõbrad.

Kõrtsis peatuvad ka erinevad juhuslikud möödakäijad ja väljaspool küla või linna elavad inimesed. Eduard Vilde romaanis „**Külmale maale**“ kirjeldatakse, kuidas kõrtsis peatuvad naabervalla inimesed: „Oli ju Uduvere kõrts peatuspaigaks mitme ümberkaudse valla rahvale kirikusse minekul ja sealt tulekul“ (Vilde 2005: 17). Samuti on Vilde teoses mainitud, et kõrtsis käivad ka laadalised: „Ainustki inimest ei olnud väljas näha: ilm oli külm, kõrts soe. Nad tulid kõik vist laadalt ja olid enam või vähem joonud“ (samas, 121). Teostes küll nimetatakse neid vaid põgusalt, pikemalt nende kirjeldamisel ei peatuta ning kõrtsistseenides nad suurt rolli ei mängi.

Stereotüübi kohaselt on kõrtsis olevad inimesed alati alkoholi mõju all. Neid kirjeldatakse erinevate sõnadega: „poolvinnas“, „täisjoonud“, „täies vinnas“, „lakardid“, „kuraasis“, „joojad“, „purjutajad“, „tümäd“. Eduard Vilde romaanis „**Prohvet Maltsvet**“ põhjendatakse talupoegade kiiresti alkoholiuima jäämist sellega, et tollal sõid inimesed väga kehva toitu ja kui lisada sellele veel lisaks alkohol, siis tekkivat kõrtsilistel joove üsna pea (Vilde 1985: 13). Friedrich Reinhold Kreutzwaldi jutus „**Viina katk**“ on alkoholi-lembelist kõrtsirahvast kirjeldatud järgmiselt: „Mekkijatest saavad tarvitajad, tarvitajates magutundjad ja maiad, maiastest joodikud ja neist aegamööda lakkekoerad: „Kõrtsi lingu liigutajad, kõrtsi pingi painutajad“ – nagu ühes osavas rahvasuus liikuvus laulus seisab“ (Kreutzwald 1973: 54). Seetõttu näidatakse kõrtsikülastajaid pigem negatiivses valguses, ka nende poolt, kes ka ise on tihedad kõrtsikülastajad ja alkoholiprüukijad. Kainust ja alkoholi mitteprüukimist kujutatakse kõrtsis pigem harva.

2.4. Naised ja kõrts

Erinevates kõrtsistseenides on peamisteks tegelasteks meessoost isikud ja seetõttu on naistega seotud kõrtsiseikasid vähe, sest naised lihtsalt ei külasta kõrtsi või teevad seda väga harva. Johann Voldemar Jannsen on oma jutus „**Uus variser ehk Ilma kõrtsita ja kõrtsiga küla**“ kõrtsmiku mõtteid seoses naistega kirjeldanud järgmiselt: „Ammu valutas Matsi-Peetri pere-mehe pea: meesterahvad käisid küll teda vaatamas, aga naisterahvad hoidsid eemale, seisid kodus ja haugatasid mehi sagedasti nõnda, et mõni paaril nädalal enam ei tulnud. See ei võinud ometi nõnda jääda. Aga kuidas pidi Jakob Vörk neid võrku saama? Viin, kaardid, kurnimäng ja rattalöömine ei tahtnud mitte aidata. Aga saiad ja pill? Eks need

naisterahvastele ole nagu vihmauss õnge otsas?“ (Jannsen 1926: 28). Ernst Särgava-Peterson on oma jutustuses „**Issanda kiituseks**“ kirjeldanud, kuidas alkoholihoobes jalulpüsimatu naine kõrtsist välja visatakse (Särgava-Peterson 1958: 155). Ehk kui naine on ikkagi kõrtsiküllastaja, siis kujutatakse teda üsna alkoholilembelisena.

Naine ja kõrts on väga tihti seoses meessoost isikutega: näiteks käivad naised liiga kauaks kõrtsi jäänud mehi koju toomas või käiakse koos mehega talupidamistoimetusi ajamas. Tammsaare kirjeldab oma romaani „**Tõde ja õigus**“ I osas, kuidas pühapäeviti kõrtsi ees istuvad vankritel naised, kes ootavad oma kõrtsis viibivaid mehi (Tammsaare 1981: 216). Lisaks on Tammsaare kirjeldanud ka seda, kuidas Eespere talu perenaine Krõõt läheb koos oma mehe Andresega kõrtsi sulastüdrukut kauplema. Andres läheb kõrtsi sisse, samas kui Krõõt jääb koos teiste perenaistega kõrtsi ette ootama, ja kui Tagapere Pearu kutsub uut naabrinaist kõrtsi, ei taha naine sellest kuuldagi. (Tammsaare 1981: 21–24)

Kuigi naised kõrtsis meelt lahutamas pigem ei käi, on naisi kujutatud kõrtsistseenides kõrtsi-töölistena. Peamiselt on naine kõrtsiemand (ka kõrtsimamma) ehk kõrtsmiku abikaasa või siis peab naisterahvas kõrtsitüdruku ametit. Mõlema peamisteks tökohustusteks on kõrtsi-rahva teenindamine, kuid emanda lisakohustuste sekka kuulub ka näiteks pealt või ette rüüpamine – seda tava on maininud Eduard Vilde jutustuses „**Kondivalu kõrtsirahvas**“ järgmiselt: „Küllap vist pidanud Ann külalistele „pealt“ rüüpama, nagu seda perenaiseltki nõutakse“ (Vilde 1926: 194–195). Kõrtsitüdrukud tegelevad enamasti alkoholi toimetamisega klientideni või muude tolleaegsete majapidamis- ja talutöödega.

Kõrtsiga seotud naisi kujutatakse pigem halvustaval viisil. Vilde jutustus „**Kondivalu kõrtsi-rahvas**“ keskendub peaasjalikult sellele, kuidas endine korralik talutüdruk sai kõrtsi-emandaks ja hakkas ohjeldamatult alkoholi tarvitama, millest kujunes välja sõltuvus (Vilde 1926: 194). Ka kõrtsitüdrukutega käib kaasas halvustav alatoon ning neid peetakse lodevate elu-kommetega naisteks. Lydia Koidula on oma jutustuses „**Ojamõlder ja tema minia**“ toonud välja järgmise võrdluse: „Kirja Tiits oli esimene vahelkandja, sõnakäänaja ja kõrvapuhuja Männiku külas, üks taevase Isa päevavaras, kes kõige nurgelisemat lugu ümmarguseks võis lobiseda ja sõnu mõistis seadida paremini kui mõni kõrtsitüdruk jalgu“ (Koidula 1957: 13). Selgub, et kõrtsis kasutatakse küll naiste teenindust, kuid samal ajal arvatakse neist pigem negatiivselt.

2.5. Kõrts kui jooma- ja lõbustuspaik

Kõrtsi peamine eesmärk on kõrtsikülaliste kostitamise joogi ja söögiga, sealjuures on kõrts ka koht, kus meelt lahutada ja aega viita. Enamasti pruugitakse kõrtsis alkohoolseid jooke, enim levinud on viin ja õlu ning seetõttu ollakse arvamusel, et kõrts on koht, kus midagi karastavat, elustavat ja uimastavat juua (Vilde 2005: 65). Alkoholi müüakse enamasti mõõduka ja toopides. Eduard Vilde teises romaanis „**Mahtra sõda**“ on mainitud isegi seda, et kõrtsmik serveeris klientidele „halvasti puhastatud alkoholi“ (Vilde 2009: 171). Kõrtsist jõutakse koju hilja õhtul ning enamasti suures alkoholijoobes. Friedrich Reinhold Kreutzwald on oma jutus „**Küti kadunud õnn**“ kirjeldanud, kuidas kütt, kellel oli hea jahiõnn, muutus seetõttu hooletuks ning viinahimu tekkimise tõttu ta hakkas käima kõrtsis ja pärast seal viibimist õhtuti alkoholi-joobes koju jõudis (Kreutzwald 2006: 403–404). Pärast kõrtsiskäiku minnakse aga kohe magama, et kaineks saada.

Põhjuseid, miks kõrtsi alkoholi pruukima minnakse, on mitmeid. Enamasti tehakse seda lihtsalt lõõgastumiseks, kuid mainitud on ka juhud, kus kõrtsi minnakse seetõttu, et ollakse ametist lahti lastud või üritatakse viina juues oma tervisehäda vabaneda. Andrus Kivirähki romaanis „**Rehepapp ehk November**“ hakkab Koera Kaarel pärast halltõve diagnoosi saamist iga päev kõrtsis käima, sest alkoholi pruukides kaovad haigusnähud (Kivirähk 2000: 123). Mõnikord minnakse kõrtsi ka lihtsalt oma melanhoolset tuju alkoholiga leevendama. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi teoses „**Viina katk**“ põhjendatakse kõrtsiminekut järgmiselt: „Tule, Hans!“ hüüdis täielikult lepitatud sepp, „lähme tuppa, võtame märga keelekasteks, millega tänased pahandused alla loputame, südant kergitame ja möödaläinud mälestused magama paneme“ (Kreutzwald 1973: 15). Seetõttu oli levinud arusaam, et alkoholi juues mured kaovad ning seda oli kõige parem teha justnimelt kõrtsis.

Peamiste kõrtsiküllastajate ehk talupoegade jaoks on kõrts ka lõbupaik. Lõbu all mõeldakse enamasti kõrtsis levinud mängurlust. Talupoegade elu väljaspool töötegemist kirjeldab Anton Hansen Tammsaare: „Vedeleti päevade ja nädalate kaupa mööda kõrtse, sest need olid ainukesed lõbupaigad. Löödi raha peale kaarte, ärbeldi rahaga“ (Tammsaare 1981: 216). Lisaks kaardimängule tegeletakse kõrtsis ka kurnimängu ja rattalöömisega. Sellega seoses ei ole ka harvad olukorrad, kus kõrtsist lahkudes on paljudel kõrtsiküllastajatel raha maha mängitud.

Küla, kus pole kõrtsi, peetakse igavaks – kõrts, nagu selgub Eduard Vilde romaanist „**Külmale maale**“, on küla „rõõmuallikas“ (Vilde 2005: 66). Sama autori romaanis

„**Mäeküla piimamees**“ kahetseb mõisnik Ulrich von Kremer, et tal pole kõrtsi, mida rendile anda (Vilde 2016: 31) ja mille pealt oma himusid teenida. Johann Voldemar Jannseni jutustuses „Uus variser ehk Ilma kõrtsita ja kõrtsiga küla“ põhjendatakse vajadust kõrtsi ehitamiseks järgmiselt: „Aus härra! Korvi külas on väga igav elu. Vaesed inimesed jäävad seal soo ja raba taga üsna totraks. Kuskil ei ole neil kohta, kuhu ka pühapäeviti või muidu õhtul, kui aeg annab, kokku lähetsid juttu ajama ja meelt lahutama“ (Jannsen 1926: 22). Seetõttu on kõrtsi oluline ülesanne olla ka inimeste jaoks lihtsalt kokkusaamise paik.

Kõrtsi kui kokkusaamise paika illustreerib Eduard Vilde romaanis „**Mahtra sõda**“. Talupoegade jaoks muutub kõrts väga oluliseks kohaks, sest sinna kogunetakse, et arutada kõike seoses uue talurahvaseadusega. Kõigepealt püüavad talupojad kõrtsis koos arutleda uue vakuraamatu ja abiteonõude üle (Vilde 2009: 169). Hiljem, kui inimestes tekkis arusaam, et mõisa abiteole nad enam kohale ei lähe, oli kõrts kohaks, kus planeeriti võimalikku vastupanu ja mõtiskleti edasise käekäigu üle (samam, 234–238). Samuti oli kõrts paik, kuhu olid enne mõisasse minekut kõik naabruskonna inimesed kokku tulnud „vennastusjoomiseks“ (samam, 267) ning pärast lihtsalt „julguse võtmiseks“ (samam, 273). Kuna talurahvaseadus mõjutas paljude talupoegade igapäevaelu, siis oli ka kõrtsil kanda väga oluline roll, sest seal võeti vastu erinevaid otsuseid ning seetõttu arenes ka sündmustik.

Alkoholi kaasmõjul muutub kõrtsirahvas aga aina tülialtimaks ning seetõttu puhkevad kõrtsis tihti kaklused. Kaklused kõrtsis on mõnel pool nii tavalised, et nende peale mõeldakse lausa väljaspool kõrtsiruume. Kaklus kõrtsis on külakultuuris talupoegade meelelahutusvorm. Anton Hansen Tammsaare romaani „**Tõde ja õigus**“ I osas kiidab Pearu enda mõtteis sulast, et ometigi on ta leidnud ametisse õige mehe, kelle võiks kasvõi kõrtsi kaasa kiskuma võtta (Tammsaare 1981: 44). Sellestki repliigist võib järeldada, et kõrtsis kakluse võitmine on auasi. Kui inimesele on tekkinud mingi kehavigastus, siis isegi seda võrreldakse kõrtsikaklusega. Eduard Vilde romaanis „**Mahtra sõda**“ vaatab äsja kallaletungi üle elanud opman ennast peeglist ja mõtleb: „Kõik ta silmade ümbrus oli sinakasmust; homseni muutub see värving muidugi roheliseks ja viimaks kollaseks. Jumala eest, nagu joodik, kes otseti enese vastu seinatõuganud või kõrtsis peksta saanud!“ (Vilde 2009: 213). Meelelahutuslikud on kõrtsikaklused ka neile, kes ise selles ei osale. Kuna kaklustes nähakse lõbustust, siis soovitatakse vaheleminejatel oma tegevus jätta ning lasta kaklusel edasi minna. Tammsaare „Tõe ja õiguse“ I osas peatatakse kõrtsmik, kes läheb Andrese ja Pearu kaklusele vahele ning palutakse tal lasta kaklejal oma asi ise lõpuni viia (Tammsaare 1981: 180). Samal ajal saadavad kaklust kõrtsiliste hõiked ja ergutav kaasaelamine.

2.6. Kõrts kui külajuttude pesapaik

Kõrts on eriline koht informatsiooni jagamiseks ja levitamiseks. Küla- ja linnarahvas võib kõrtsist hankida tõest informatsiooni, kuid seal ringlevad ka kuulu- ja klatšijutud, mille tõesuses ei saa kindel olla. Informatsiooni kogutakse nii kõrtsmikult kui ka kõrtsikülalistelt. Kõrtsmikult küsitakse tõsist teavet, sest teda usaldatakse rohkem, seevastu külarahva hulgas ringlevad rohkem kuulujutud, mis kuuluvad pigem keelepeksu valda. Kõrtsimehe poeg kirjeldab kõrtsijutte Johann Voldemar Jannseni jutus „**Uus variser ehk Ilma kõrtsita ja kõrtsiga küla**“ järgmiselt: „Kodus elan nagu laadaplatsil ja pean kuulma ja nägema, mille eest ma metsa jookseksin, kui ma mitte halli ei kardaks“ (Jannsen 1926: 9). Seega võib arvata, et külajutud, mis kõrtsis levivad, võivad olla kohati üsna ebamoraalsed ja laimavad.

Tõese informatsiooni hulgas soovitakse kõrtsist saada näiteks teejuhiseid, peavarju või lihtsalt teavet mõne külahoone kohta. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi teoses „**Viina katk**“ küsib kõrtsi ees peatunud sakslasnaime kõrtsmikult haigeksjäänud toapoisile kõrtsist peavarju, kuid saanud eitava vastuse, uurib ta kõrtsmikult edasi teiste võimalike peatupaikade kohta (Kreutzwald 1973: 9–11). Kõrts on koht, kus külarahvas vahetab omavahel vajalikku, praktilist teavet. Tammsaare romaani „**Tõde ja õigus**“ I osas näidatakse kõrtsileti esist kohana, kus naabrid Andrus ja Pearu omavahel juttu ajavad (Tammsaare 1981: 75). Jututeemadeks on enamasti naabrite omavaheline arveteklaarimine, mõnikord ka praktiline talupidamine.

Proosateostes on tavapäraselt osutatud asjaolule, et kõrtsis levitatakse külauudiseid, kõneldakse sellest, mida keegi on kuulnud või näinud. Eelduse, et kõrts vahendab külajutte, loob eelkõige kõrtsmik, keda kirjeldatakse alati inimesena, kes kõige kohta uurib ning kes soovib ise maailma asjadest aimu saada. August Kitzberg on oma jutustuses „**Hennu veli**“ kirjeldanud kõrtsmiku uudishimu järgmiselt: „Kure kõrtsimees, va kena mees – [...] – hakkab juttu tegema. Küsima, mis asi mul linnas õiendada. Ma ei tahtnud oma asjast midagi nimetada. Kuid tema osav osatama. Osatas seni, kuni tal kõik teada oli“ (Kitzberg 2002: 379). Külajuttudena räägitakse kõrtsis näiteks teistelt kuulnud saladusi edasi või avatakse enda vaatenurka külas toimunu kohta. Tammsaare romaanis „**Tõde ja õigus**“ viidatakse sellele, et kõrtsis ei püsi ükski saladus pudelis: „Krõõdal polnud saladusi, mida oleks võinud teada saada enne kõrtsileti ääres mõnelt purjus vanamehelt kui temalt endalt“ (Tammsaare 1981: 201). Sealjuures on kõrtsijuttudel piisavalt hea maine: teabes, mida kõrtsist

hangitakse, ei kahtle keegi. Kõike, mida kõrtsis kuuldakse, võetakse tõepähe, kuigi halvemal juhul võib tegu olla klatšijuttude ja keelepeksuga.

2.7. Kõrts kui lepete sõlmimise koht

Lepeid, mida talurahvas kõrtsis sõlmib, on erinevaid. Kõrtsist kaupleb pererahvas endale tüdrukut ja sulast, edu korral tehakse kokkulepe, mis kehtib justkui suulise töölepinguna. Tammsaare „**Tõde ja õiguse**“ I osas lähevad Krõõt ja Andres esmakordselt kõrtsi just seepärast, et leida endale tüdruk ja sulane (Tammsaare 1981: 22). Samuti on levinud erinevad kõrtsisisesed lühiajalised kokkulepped, mida tavaliselt realiseeritakse kõrtsis koheselt. Enamasti on aga kõrtsis loodud leppe põhjuseks mõni riid või kaklus ning selle lahendamiseks tehakse kogu kõrtsirahva ees kokkulepe ning eeldatakse, et kõik külastajad ja kõrtsmik on leppe tunnistajaks.

Sellist olukorda, kus kõrts ja kõrtsmik on leppe tunnistajaks kirjeldab Tammsaare oma epopöa avakõites, kui Pearu soovib Andreselt kõrtsis teada saada, kuidas ta rukkisse sattus, ning lubab kõrtsi ees Andresele selle eest maksta 30 rubla. Kui Pearu saab aru, et Andres vedas teda ninapidi ja hakkab vaidlema, lausub kõrtsmik: „Kõrtsil kõrtsi õigus, kohtul kohtu õigus. Oled asja kõrtsis alustanud, siis lõpeta ta leti ees, ära poe temaga kohtukulli ette. Kui muidu ei saa, las teised otsustavad, kuulake ise Andresega pealt. Ütleme nõnda, et kõrtsilett on kohtulaud ja mina sellel laual kulliks. Mehed, vaadake ise, kas mina kõlban kohtukulliks?“ (Tammsaare 1981: 177–178). Eelnev kinnitab ka ühtlasi tõsiasja, et kõrtsmik on kõrtsi kõige olulisem isik, sest tema sõna usutakse kogunisti nii palju, et ta kõlbab vajadusel isegi kohtumõistjaks.

Peale selle võib kõrts olla koht, kus pereisad otsivad oma vallalistele tütardele potentsiaalseid peigmehekandidaate ja lepivad väljavalitute kokku kosjamine. Seda tava kirjeldatakse Andrus Kivirähki romaanis „**Rehepapp ehk November**“, kus talupere-mehe Räägu Rein leiab kõrtsist Õuna-Endli, peab teda sobivaks peigmeheks ja lepib temaga kokku, et mees tuleb tema tütrele Räägu Liinale peagi kosja (Kivirähk 2000: 9). Kui Räägu-Rein leidis romaanis „Rehepapp“ endale kõrtsist väimehe, siis Eduard Vilde romaanis „Mahtra sõda“ avaldab kosjasoovi potentsiaalsele äiale hoopis kubjas Prits ise, et talupere-mehe tütar endale saada (Vilde 2009: 95–96). Seega käivad kosjasobitamised kõrtsis mõlemat pidi: mehed küsivad tulevastelt äiadelt kosjaminekuks nõusolekut ja isad otsivad oma vallalistele tütardele peigmehi.

2.8. Kõrts ja kirik

Suurimat halvakspanu kõrtsi vastu näitab üles aga sügavalt usklik kirikurahvas. Johann Voldemar Jannseni jutus „**Uus variser ehk Ilma kõrtsita ja kõrtsiga küla**“ on välja toodud kaksteist õppetundi, millest esimene kõlab nii: „Kus kõrts ja viin võõras, on jumalasõna tuttav ja armas nagu enne Korvil“ (Jannsen 1926: 34). Seetõttu näivad kirik ja kõrts olevat teineteise täielikud vastandid. Kirikurahva silmis on alalised kõrtsikülastajad patused inimesed, isegi kõrtsmiku poega nimetatakse „patuseks“ (sammas, 11). Algselt vaga mees olnud Jakob kutsub aga kõrtsi „uskmata maailma laste pimeduse teenistuseks“ (sammas, 8). Ilmselt on kirikurahva jaoks kõrts ja sellega seonduv patune paik just kõrtsis laialt levinud joomarluse ning mängurluse tõttu, mis vaimuliku vagadusega kokku ei sobitu.

Tammsaare „**Tõe ja õiguse**“ I osas soovib Andres Mariga abielluda: ta läheb kirikusse ja palub pastorit, et too neid altari ees paari paneks, kuid pastor vastab: „Sina, Vargamäe Eespere peremees, oled patune inimene. Sina jood ja lakud kõrtsis ja riidled seal oma naabri-mehega. Kohtulaua ees seisate teie ühtepuhku“ (Tammsaare 1981: 188). Kõrtsi ja kiriku vastandumist antakse mõnikord edasi ka kujundlike võrdluste abil. Tammsaare „Tões ja õiguses“ kirjeldatakse hetke, mil mõisaga seotud mees, Kassiaru Jaska, sakstetoast välja astub, järgmiselt: „Kõrtsmikki vaikis temast, nagu oleks ta mõni puutumatu pühadus, mis pühitseb kõrtsigi jumala meelepäraliseks asutuseks“ (Tammsaare 1981: 220). Kui Eduard Vilde romaanis „**Prohvet Maltsvet**“ soovitab kõrtsmik pärast alkoholipruukimist jutlusele minna, siis naerdakse ja vastatakse talle: „Kuule aga, kuule! Kõrtsmik juhatab inimesi kirikusse! [...] No nüüd on pandud sarviline hingekarjaseks“ (Vilde 1985: 15). Selgub, et kõrtsirahvas ka ise tunnistab kõrtsi ja kiriku laialt levinud vastandamist.

Kuigi kiriku ja kõrtsi vastuoluliste suhete kohta leidub nii mitmeski teoses iroonilisi märkusi, siis kõrtsirahvas ise on kiriku suhtes üsna leplik. Näiteks Andrus Kivirähki romaanis „**Rehepapp ehk November**“ maksab Muna-Ott kirikuõpetajalt varastatud kuldsete ristidega kõrtsmikule, kes selles midagi halba ei näe ning need vastu võtab (Kivirähk 2000: 57–58). Kui aga kõrtsirahvas on kirikult oodanud mingit teenet, kuid seda ei ole saanud, siis kirikuinimesi kõrtsis näha ei soovita. Eduard Vilde romaanis „**Mahtra sõda**“ läheb kirikuõpetaja talurahvast kõrtsi ümber veenma, kuid kõrtsis vastatakse talle: „Kirikusaks toogu uus õigus meile kätte, siis võib kõrtsiski meile jutlust pidada“ (Vilde 2009: 268).

Kõrtsirahvas ise käib küll kirikus, kuid tihti minnakse otse pärast teenistust kõrtsi hoopis alkoholi pruukima.

August Kitzbergi jutustuses „**Sauna-Antsu „oma“ hobune**“ astutakse pärast kohustuslikku kirikuskäiku otse kõrtsi, et hobuseliiku tähistada (Kitzberg 2002: 106). Kuid on ka juhuseid, kus käitatakse vastupidiselt ehk käiakse enne kõrtsis alkoholi pruukimas ja pärast seda minnakse kirikusse. See harjumus võib viia aga selleni, et kirikus ei suudeta jutlust kuulata ning jäädakse alkoholiuimas kogunisti magama, nagu seda kirjeldab Eduard Vilde romaanis „**Mahtra sõda**“ noor krahv: „[Talupojad] kõrtsis käivad virgasti, kirikus magavad – haha!“ (Vilde 2009: 123). Seega ei pingesta vaimulike ja kõrtsirahva vahelisi suhteid mitte kõrts ise, vaid sellega kaasnev alkoholipruukimine, mis tekitab erinevaid probleeme.

3. Kõrtsmik ilukirjanduses

Siinsesse töösse valitud proosateoseid lugedes jääb mulje, et kõrtsmik on kõrtsi kõige olulisem isik, joomapaiga hing. Kõrts on üldjuhul väga meestekeskne maailm ning seepärast on kirjanduses kujutatud kõrtsmikud eranditult meessoost. Sellest tulenevalt on kõrtsmike sünonüümideks mõnikord ka “kõrtsipapa” või “kõrtsimees”. Tema peamine ülesanne on kliente teenindada, kuid tema poole pöörduakse ka mitmesuguste murede ja küsimustega. Kõrtsmiku roll on ka kõrtsis korda hoida ja ruumide eest hoolt kanda.

Viisid, kuidas kõrtsmikke proosateostes kujutatakse ja kuidas neid kirjeldatakse, on siiski üsna erinevad. Kõrtsmikud ise näevad ennast pigem madala sotsiaalse staatusega inimestena. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi teoses „**Viina katk**“ kirjeldab kõrtsmik oma lihtsat päritolu järgmiselt: „Aidamees või valitsejaisand, [...], on prostoi talupoeg nagu mina ja muud minusarnased, ei oska sõnakest saksa keelt, aga naine kannab emandatanu“ (Kreutzwald 1973: 11). Kõrtsmikel on ka oma ettekujutus, kuidas kõrtsmik peab käituma ja milline iseloomult olema. Eduard Vilde jutus „**Kondivalu kõrtsirahvas**“ kirjeldatakse, milline alles ametit alustanud kõrtsmik Pääru olla püüdis: „Pääru püüdis enama või vähema õnnega teeselda isanda-laadi kõrtsipapat, olles kräbe, sõnakas ja lõbus“ (Vilde 1926: 189). Peale selle mainib samas jutus äsja kõrtsmikukuks saanud Pääru, et tema kõrtsmikuna kõrtsist kulla-aku ei otsi (samas, 192). Seega arvavad kõrtsmikud, et nemad kasu peal väljas ei ole.

August Kitzbergi jutustuses „**Rahvuslik**“ on mainitud, kuidas kõrtsmikud peavad end rahvameesteks, sest nemad elavad rahva kasuks ja on rahva sõbrad (Kitzberg 2002: 186–187). Seetõttu püüavad kõrtsmikud endast luua kujutluse, et tegemist on inimestega, kes on tagasihoidlikud ja vähenõudlikud ning kelle peamine ülesanne on teisi teenida ja nende tahtmist täita. August Kitzbergi jutustuses „**Rätsep Õhk ja tema õnneloos**“ on endise kõrtsmiku Toomas Tõistre ametiaega kirjeldatud nii: „Tema oli kõrtsmik olnud, eeskujulik kõrtsmik, mitte niisugune, kes ostjatele oleks päale ajanud ehk karmantsikutega sehvti pidanud; [...] Toomas ei olnud kedagi oma kõrtsi kutsunud ega iial nurunud: osta ja osta! Tuli keegi sisse, oli ta hää mees, ostis ta, seda parem; ei ostnud ta – eks ta ise teadnud, mis ta tegi. Toomas oli sõber alati“ (Kitzberg 2002: 112). Eduard Vilde romaanis „**Prohvet Maltsvet**“ peab kõrtsmik Tihane ennast ja teisi kõrtsmikke vagadeks inimesteks (Vilde

1985: 15). Selgub, et kõrtsmike enda arvates nad inimeste kavaldamise ja petmisega ei tegele, vaid peavad end ausateks inimesteks.

Kuna kõrtsmikud ise peavad ennast ja enda ametit tänuväärseks, siis õhkub neist ka teatavat enesekindlust. August Kitzbergi jutustuses „**Hennu veli**“ kirjeldatakse, mida endisest kõrtsimehest koolivanem Külma papa endast arvas: „Oma Surju-poolseid riideid kandis ta kuni surmani, rääkis kanget Surju murrakut ja pidas ennast teistest, meie valla inimestest, targemaks. Sest tema oli maailmas mõndagi näinud ja kaua aega Surjus kõrtsimees olnud“ (Kitzberg 2002: 355). Andrus Kivirähki romaanis „**Rehepapp ehk November**“ kirjeldatakse, kuidas kõrtsmik illustreerib oma vähest saksa keele oskust, kui sulane Jaan viib välismaalt pärit advokaadi kõrtsi (Kivirähk 2000: 127). Võib eeldada, et saksa keelt mõistavad kõrtsmikud seepärast, et tihti on kõrtsmikud enne olnud tööl mõisates. Seega on kõrtsmike enesekindlus teataval määral ka õigustatud. Mõnes olukorras võib kõrtsmiku enesekindlus väljenduda ka selles, et kõrtsmik käitub teistega kõrgilt. Ernst Särğava-Petersoni jutustuses „**Jõulupuu**“ küsib näljane Hans kõrtsmikult tasuta toitu ning seejärel võtab kõrtsmik letialusest kotist välja vana kuivanud kringli ning annab selle irvitades mehele (Särğava-Peterson 1989: 252–253). Tegemist on ametiga, kus nähakse ja kuulatakse palju ning seepärast peetakse end mõnikord paremaks kui mõne teise ametiala esindajad.

Kõrvaltvaatajate ja kõrtsirahva kirjeldus erineb kõrtsmike endi arusaamadest üsna palju. Enamasti nähakse kõrtsmikku kui ahnet ja omakasu peal väljas olevat inimest. Eduard Vilde romaanis „**Prohvet Maltsvet**“ olevat kõõrdsilmse kõrtsmiku kohta külas räägitud järgnevalt: „Ta vaadata ühe silmaga vaske, teisega hõbedat, kahega kokku kulda“ (Vilde 1985: 12). Kasu püüavad ja loodavad kõrtsmikud teenida eelkõige kõrtsirahva alkoholi-pruukimise pealt ning kui kõrtsmik kuuleb, et keegi mujal kõrtsis alkoholi pruukimas käis, siis muutub ta pahaseks (Bornhöhe 1977: 292). Friedrich Reinhold Kreutzwaldi jutus „**Küti kadunud õnn**“ sõnab kõrtsmik: „Külamehed, kui teil tahtmist ei ole midagi enam minu käest võtta või ööseks siia jääda, siis tehke minekut, ma tahan kõrtsiuksed kinni panna ja magama heita“ (Kreutzwald 2006: 399). Eduard Vilde romaanis „**Külmale maale**“ sunnib Kohi-Kaarel teisi tagant kõrtsmiku käest ostma viina, sest muidu laskvat kõrtsmik neid luuaga ukse taha pühkida. Seega ei tehta sellest suurt saladust, et kõrtsmik olla tegelikult ainult tulu peal väljas. Veel kirjeldatakse samas romaanis ka seda, kuidas kõrtsmik muutub väga meelsaks rahatähti nähes ja võtab need väga kiiresti vastu, justkui kartes, et muidu tulu saamata jääb. (Vilde 2005: 18–19)

Samuti üritavad kõrtsmikud tulu teenida ka kõrtsirahvast pettes. Andrus Kivirähki romaanis „**Rehepapp ehk November**“ lahjendab kõrtsmik viina veega enne pudeli lauale viimist, et kliendid rohkem alkoholi telliksid ja seeläbi tulu suurem oleks (Kivirähk 2000: 58). Eduard Bornhöhe jutustuses „**Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimsed päevad**“ teeskleb Gabriel sõdurist rootslast ning palub kõrtsmikul ennast altkäemaksu eest kõrtsi ööpäevaks ära peita. Nähes kuldmünti, kõrtsmik leebub ja nõustub meest oma kõrtsis varjama. (Bornhöhe 1977: 292) Seega ei ole kõrtsmiku ainus tuluallikas alkoholi müümine inimestele, vaid kõrtsmikud võivad minna ka ebaseaduslikule teele, selleks et kasu teenida. Kõrtsmiku ebaseaduslikku tegevust on maininud ka Eduard Vilde oma jutustustes ja romaanides. Jutus „**Kondivalu kõrtsirahvas**“ otsitakse Kondivalu kõrtsi uut kõrtsmikku, sest endine kõrtsmik olla süütegude tõttu ametist vabastatud (Vilde 1926: 187). Romaanis „**Mahtra sõda**“ oli kõrtsmik Hindrek Piil üks nendest, kes mõisa rüüstamisega kaasa läks ja sealt terve viinaaami varastas ning endaga kaasa võttis (Vilde 2009: 311), ilmsesti selleks, et seda hiljem kõrtsis tuluks ümber pöörata.

Palju mainitakse ka kõrtsmike kavalust. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi teoses „**Viina katk**“ kirjeldab Hans kõrtsmike kirjeldust järgmiselt: „Hans andis nõuks asjatoimetusel ettevaatlik olla. Kõrtsmikud, kes kriidiga iga päev seina ja uksi kirjuks kriipsutavad, on meist kavalamad, nemad ei maali oma silmi iial nii tumedaks, et meie kriips neil tähele panemata jääb. Märkavad nad võõraste päid tolmus, siis võime julged olla, et mõni kriipsuke rohkem seina peal seisab, kui tõsine võlg välja teeb“ (Kreutzwald 1973: 15). Lydia Koidula jutustus „**Enne ukse lukustamist**“ põhineb täielikult petulool, kus kõrtsmik Priit andis Hannusele laenu, võitis sellega tema usalduse ja sõpruse ning seejärel hakkas salamisi Hannust veenma Venemaale kolima, et Priit saaks pärast Hannuse talu endale (Koidula 1956: 55–69). Samas jutustuses võrreldakse kõrtsi-Priitu tema kavaluse pärast Saatanaga – kõrtsmik naeratavat „nagu sarviline ise“ (samas, 61). Seetõttu kasutab kõrtsmik oma kavalaid käike seetõttu, et tegemist on ahne inimesega ja ta soovib kõikvõimalikel viisidel tulu teenida.

Kui kõrtsmikuga käib kaasas halb maine, siis kandub see edasi ka neile, kes on kõrtsmikega mingil viisil seotud. Halvustavalt suhtutakse kõrtsmiku alluvuses töötavatesse naistesse, nagu ka kõrtsmike pereliikmetesse.

Johann Voldemar Jannseni jutus „**Uus variser ehk Ilma kõrtsita ja kõrtsiga küla**“ armub Vana-Madise tütar Anne Luha kõrtsmiku poega ning seepeale ütleb Vana-Madis: „Armas tütar, ma näen küll, kuidas lood on; aga ma usun, et see mitte korda ei lähe. Jakob on

suuremaantee-äärse kõrtsimehe poeg: mis õnne see meile toob?“ Inimeste halvakspanu osaliseks saanud kõrtsmiku pereliikmed on kohati ka ise enese väärtuses kahtlema hakanud, sest kõrtsmiku poeg Jakob tõdeb, et kõrtsis elamine on kahetsusväärne ning tema soov oleks hoopis elada kohas, kus kõrtsi polegi. (Jannsen 1926: 8) Sealjuures annavad kõrvalvaatajad mõista, et kui kord kõrtsmiku pojaks sünnitakse, siis temast enam ausat ja head inimest ei saa.

Ernst Särghava-Petersoni jutustuses „**Issanda kiituseks**“ küsib kõrtsmiku poeg Jaan Miina isalt luba, et tüdruk kirikusse laulma lubataks, kuid saab eitava vastuse ja lahkub. Joosep ütleb pärast Jaani lahkumist: „On sel aga ka lõuad peas! Näha kohe, et kõrtsimehe poeg ja leti taga üles kasvanud.“ (Särghava-Peterson 1953: 94) Seega väljendub kõrtsmiku halva maine edasikandumine lähedastele ka selles, et nendega ei taheta isegi suhelda, sõbrustada või mingil muul viisil seotud olla.

Ka nendesse, kes on kõrtsmikuga lihtsalt sõbrad, võidakse suhtuda teatava eelarvamusega. Lydia Koidula jutustuses „**Enne ukse lukustamist**“ tuleb mõisa korratüdruk Mai Hannuse naisele Tiiale külla ning sõnab, et tundis südames valu, sest Pärtel olevat öelnud: „Hannusele võida kahju sest tulla, et ta Kõrtsi-Priiduga nõnda üks süda ja meel olla“ (Koidula 1957: 64). Seega ei pea halvakspanu pälvimiseks olema kõrtsmikuga isegi sugulussidemetes, vaid piisab lihtsalt ka sõprussuhetest, et leviks külarahva arvamus sellest, kuidas kõrtsmik endaga ebaõnne kaasa toob.

Kõrts on koht, mida külastavad erinevad inimesed, seetõttu näeb kõrtsimees enda külaliste hulgas igasuguseid inimesi ja kuuleb mitmesuguseid jutte. Eduard Vilde romaanis „**Prohvet Maltsvet**“ öeldakse, et kõrtsmikul Tihasel olla „kõrtsmikumälu“: „Kui kõrtsmik, hobuseparisnik ja laadalell tundis Tihane kõiki inimesi oma kihelkonnas, peaaegu kõiki naaberkihelkonnas, poolesid tervel Tallinnamaal ja kolmandikku Riinamaal. Ja ta ei tundnud neid mitte ainult näo järele, vaid teadis igaühest ka midagi jutustada, paljudest isegi hoolega hoitud saladusi“ (Vilde 1985: 13).

Kõrtsmikku kujutatakse sageli uudishimuliku jutupaunikuna: lisaks uudistele, mida talle külastajad ja kliendid omaalgatuslikult räägivad, soovib ta alati infot juurde saada. Seetõttu on kõrtsmik väga tihti küsija rollis. Eduard Bornhöhe jutustuses „**Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimsed päevad**“ jõuab peategelane Gabriel kõrtsi, teeseldes seal rootslast, ent kõrtsmik asub temalt peagi uurima, miks tal selline räsitud välimus on ning kuidas linnas

venelaste ja mässajatega lood on (Börnhöhe 1977: 288–289). Kõrtsmik lõpetab tüütu küsimise enamasti alles siis, kui oluline informatsioon on kliendilt välja pinnitud.

Kokkuvõte

Nii nagu kõrts on kirjandusteostes oluline tegevuspaik, oli see ka 19. sajandi külaühiskonnas tähtis sotsiaal- ja kultuurielu keskus. Kuigi kõrtside ajalugu sai Eestis alguse juba 13. sajandil, hakkas kõrtsikultuur intensiivistuma alles 18. sajandil. Järgnev 19. sajand tähistas endisaegses küla- ja taluühiskonnas kõrtside tippaega, mis oli seotud Eestit tabanud linnastumise ja tööstusliku pöördega, samuti oli kõrts oluline tuluallikas mõisatele. Arhitektuuriliselt oli kõrts vanale rehielamule sarnanev hoone, kuhu võisid tulla kõik, kel oli tahtmist raha kulutada. Kõrtsis pakuti nii kohalikele talupoegadele kui ka lihtsalt möödakäijatele peatus- ja puhkepaika, kus võis saada kehakinnitust söögi- ja joogipoolisena. Kõrtsides peatuti ka selleks, et hoolitseda hobuste eest, kes olid vanal ajal peamiseks transpordivahendiks. Mõistagi pruugiti jookidest kõige rohkem alkoholi, enamasti õlut või viina. Joomisrituaalid käisid käsikäes mitmete muude sotsiaalsete tegevustega, näiteks peeti koosolekuid, kus kohalikud arutlesid pika kõrtsilaua taga külaudiste üle, sõlmiti omavahelisi kokkuleppeid ning lahutati meelt laulu, mängu ja tantsimise saatel.

Kuigi paljudele seostus kõrts kõige positiivsega, oli kõrtsidel ka oma varjukülg, mis tulenes ilmselt tol ajal lohkavast alkoholismi probleemist. Peale selle oli kõrts meelispaigaks kurjategijatele, kes tihtipeale kasutasid ära inimeste viinauimas olekut ning kes varastasid kõrtsikülaliste vara või läksid arveteklaarimise käigus nendega kaklema. Kuigi talunaised kõrtsis kuigi palju aega veetmas ei käinud, esindasid naised kõrtsis sageli prostituudid. Talurahva hulgas levinud alkoholismi tõttu loodi 19. sajandil üle terve Eesti hulgaliselt karskusseltsi, mille eesmärk oli propageerida karsket eluviisi ja sulgeda võimalikult palju kõrtse, et võidelda joomahulluse vastu. Karskusseltside tööd lihtsustas asjaolu, et 20. sajandi algul kehtestati viinamonopol, mille tõttu sulgesid ukSED enamus tolleaegsetest kõrtsidest.

Analüüsid proosakirjandust, milles kujutatakse 19. sajandi külaühiskonda ja talurahva-kultuuri, selgub, et kõrts on võrsuva külakapitalismi üks esimesi ärimudeleid, mis pälvib kirjandusteostes nii heakskiitu kui ka halvaks panu. Hea sõnaga kirjeldavad kõrtsi enamasti vaid peamised kõrtsikülastajad ehk talupojad, kelle jaoks täidab kõrts igal nädalal meelelahutuse ja -paranduse funktsiooni. Alkoholiga, mida kõrtsides pruugitakse ohtralt, püüavad jututegelased leevendada oma töö- ja argimuresid. Seega kujutatakse kõrtsi tegelaste silmade läbi justkui eraldiseisva maailmana, kuhu suundutakse siis, kui on soov

eemalduda igapäevaelu kimbutavatest probleemidest ja hingepiinadest (nt sepp ja Hans „Viina katkus“). Kõrts kui äriiline ettevõtte on heas nimekirjas eeskätt kõrtsmikest tegelaskujude silmis, keda proosateostes näidatakse sageli enesekindlate, omakasupüüdlike ja rahaahnetena. Ennast ja enda ametit reklaamides püüavad kõrtsmikud luua kõrtsirahvaga usaldusliku suhte, mille eesmärk on muuta kõrts talumeeste silmis kohaks, kuhu on põhjust alati tagasi tulla. Kui aga inimesed kõrtsi regulaarselt külastavad, saavutab kõrtsmik oma eesmärgi – teenida võimalikult palju tulu. Kujutades sellist tootja-tarbija suhet, vihjab nii mõnigi kirjanik kaudselt kapitalistlikule ettevõtluusele, mis on fokuseeritud kasumi teenimisele (nt kõrtsmik romaanis „Rehepapp ehk November“).

Halvakspanu pälvib kõrts just nende tegelaste silmis, kes kõrtsi ise ei külasta. Sagedane hoiak on see just vaimulike ja vagade inimeste hulgas, kelle arvates on kõrts patune joomaargas, kus on levinud ebasüüdsad tegevused, sealhulgas suurest alkoholi pruukimisest tingitud kaklused ja mängurlus. Seetõttu on vagade tegelaste arvamus nendest, kel kõrtsi asja on, otsekoheselt negatiivne. Nende kohta kasutatakse erinevaid kontekstuaalseid sünonüüme, mis on enamasti negatiivse alatooniga (nt „lakardid“ või „lakkekoerad“). Nii mõneski teoses on kõrtsi näidatud allakäigu põhjusena või saatusliku sündmuse vallandajana. Kõrts võib osutada omamoodi võõraks paigaks, sest sarnaneb see ju pigem maapealse põrgu kui andestust pakkuva jumalakojaga (nt naturalistlik kõrtsikirjeldus romaanis “Külmale maale”).

Paljuski on kõrtsi negatiivne kuvand seotud autori taotlusega mõjuda õpetlikult või manitsevalt, mõnikord isegi moraliseerivalt. Konkreetseid tegelasi “eeskujuks” tuues laidetakse joomist ja kõrtsis vedelemist, kuid vastanduvate tegelaste kaudu ülistatakse kombekat käitumist ja karsket eluviisi. Paheline kõrts koos oma kurikaeltega võib mõjutada kogu loo sündmustikku, mitte ainult ühe tegelase elusaatust (nt romaani “Külmale maale” peategelase Väljaotsa Jaani kõrtsis tehtud valikud määrasid kogu tema pere edasise saatuse). Negatiivne suhtumine kõrtsi võib väljenduda ka kõrtsihoone kirjeldustes, milles kõrtsi näidatakse musta, räpase paigana, kus peaaegu alati valitseb korralagedus (nt kõrts „Kondivalu kõrtsirahvas“).

Kõige rohkem kujutatakse kõrtsi proosakirjanduses kokkusaamise kohana: see on külarahva jaoks tuttav paik, mis toob kokku omakandi talupoegi ja tugevdab kogukonnatunnet. Jututegelased arutlevad kõrtsis päevakajaliste teemade üle (nt ilm, loomad, kihlused, surmad), jagavad kuulujutte, tutvuvad inimestega ja sõlmivad kokkuleppeid. Kõrts

tegevuspaigana annab kirjanikule võimaluse tegelasi avada, neid konfliktsetes olukorras või pingelises stseenis näidata, sest alkoholi kaasmõjul võib inimloomus ja -käitumine kardinaalselt muutuda (nt Tõnu Prillupi tegelaskuju “Mäeküla piimamehes”). Samamoodi võib tegelasi näidata omavahelise dialoogi kaudu, kus keelepaelte vallandudes selginevad nende maailmavaatelised hoiakud (nt suhtumine karskusesse või naabrimehesse) või avanevad nende soovid ja unistused (nt soov rikastuda või kätte maksta).

Kõrts kui kokkusaamise paik paneb tihtipeale aluse mitmetele sündmustele või tekitab tegelaste vahel intriige: kõrts võib olla koht, kus tehakse plaane, mis järgnevalt teoks saavad, või kus pööratakse alkoholi pruukides tülili, mis võib loo kontekstis olla määrava tähtsusega. Olukorda rahustav või võimendav roll on kõige selle juures ka kõrtsmikul, keda kõrtsistseenides kujutatakse tihtipeale keskse isikuna. Kõrtsmik võib olla kõiketeadja, kel on terav kõrv ja keel, mistõttu ta võib oma oleku ja sõnaga kogu edaspidist sündmuste käekäiku mõjutada (nt kõrtsmik Tihane „Prohvet Maltsvetis“). Kõrtsmik on tihtilugu ka kõrtsis sõlmitud lepete tunnistaja, sest teda usaldatakse ja tema sõna maksab (nt kõrtsmik „Tõe ja õiguse“ I osas, kes on Andrese ja Pearu vahelise vaidluse kohtunik).

Paljud kõrtsistseenid kodumaisest proosakirjandusest tõendavad, et kõrtsi nähakse peamiselt kas sotsiaalsest või majanduslikust vaatenurgast, kusjuures autori siht näib olevat pakkuda realistlikke kirjeldusi ning ajaloolis-etnograafilist teavet. Ometi tõuseb kõrtsi rolli analüüsid esiplaanile selle kirjanduslik funktsioon, mis on seotud teoste kunstiliste taotlustega. Kirjandusliku funktsiooni silmas pidades on kõrts esmajoones jutumaailma sisene tegevuspaik, mis aitab kaasa nii tegelaskuju-, sündmustiku- kui ka olustikuloomele.

Kirjandus

Ilukirjandusteosed

Bornhöhe, Eduard 1977. Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimsed päevad. *Ajaloolised jutustused*. Tallinn: Eesti Raamat, 165–307.

Jannsen, Johann Voldemar 1926. *Uus variser ehk Ilma kõrtsita ja kõrtsiga küla*. Tartu: Loodus.

Kitzberg, August 2002. Sauna-Antsu „oma“ hobune. *Külajutud*. Tallinn: Eesti Raamat, 96–107.

Kitzberg, August 2002. Rätsep Õhk ja tema õnneloos. *Külajutud*. Tallinn: Eesti Raamat, 108–148.

Kitzberg, August 2002. Rahvuslik. *Külajutud*. Tallinn: Eesti Raamat, 186–194.

Kitzberg, August 2002. Püve-Peetri „riukad“. *Külajutud*. Tallinn: Eesti Raamat, 195–243.

Kitzberg, August 2002. Henu veli. *Külajutud*. Tallinn: Eesti Raamat, 344–412.

Kivirähk, Andrus 2000. *Rehepapp ehk November*. Tallinn: Varrak.

Koidula, Lydia 1956. Ojamõlder ja tema minia. *Jutud ja näidendid*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 7–55.

Koidula, Lydia 1956. Enne ukse lukustamist. *Jutud ja näidendid*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 55–69.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1973. *Viina katk*. Tallinn: Eesti Raamat.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 2006. Küti kadunud õnn. *Eesti rahva ennemuistsed jutud*. Tallinn: Koolibri, 398–404.

Särgava-Peterson, Ernst 1953. Issanda kiituseks. *Jutustused*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 73–154.

Särgava-Peterson, Ernst 1958. Issanda kiituseks. *Paised*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 75–157.

Särgava-Peterson, Ernst 1989. Jõulupuu. *Kurvad linnud*. Tallinn: Eesti Raamat, 243–281.

Tammsaare, Anton Hansen 1981. *Tõde ja õigus I*. Tallinn: Eesti Raamat.

Vilde, Eduard 1926. Kondivalu kõrtsirahvas. *Noored hinged ja teised jutustused*. Tartu: Varrak, 185–204.

Vilde, Eduard 1985. *Prohvet Maltsvet*. Tallinn: Eesti Raamat.

Vilde, Eduard 2005. *Külmale maale*. Tallinn: Mixi Kirjastus.

Vilde, Eduard 2009. *Mahtra sõda*. Tallinn: Eesti Päevaleht.

Vilde, Eduard 2016. *Mäeküla piimamees*. Tallinn: Criteria VMG.

Sekundaarallikad

Aarelaid, Aili 1996. Laulu- ja mänguseltsidest fosforiidisõjani. *Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul*. Koost. Aili Aarelaid. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi kirjastus, 17–33.

Alttoa, Villem 1969. Eduard Vilde. *Eesti kirjanduse ajalugu viies köites. 3. köide: XIX sajandi lõpust 1917. aastani*. Peatoim. Endel Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, 176–253.

Aluve, Kalvi 1976. *Maakõrtsid ja hobupostijaamad Eestis*. Tallinn: Valgus.

Annus, Epp jt 2001 = Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker, *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri.

Annus, Epp jt 2006 = Epp Annus, Luule, Epner, Mart Velsker, *Uuem Eesti kirjandus. Gümnaasiumi kirjandusõpik*. Tallinn: Koolibri.

Berg, Eiki jt 1998 = Eiki Berg, Mall Hiimäe, Ea Jansen, Ulla Johansen, Ott Kurs, Arved Luts, Ene Mäsak, Heldur Palli, Heiki Pärdi, Ülo Tedre, Gea Troska, Igor Tõnurist, Ülo Valk, Ants Viires, Elle Vunder, Ellen Värvi, *Eesti rahvakultuur*. Koost ja toim. Ants Viires ja Elle Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Berg, Eiki jt 2008 = Eiki Berg, Mall Hiimäe, Ea Jansen, Kristi Jõesalu, Eda Kalmre, Anu Kannike, Ott Kurs, Kristin Kuutmaa, Marju Kõivupuu, Art Leete, Arved Luts, Ene Mäsak, Heldur Palli, Heiki Pärdi, Riina Reinvelt, Pille Runnel, Reet Ruusmann, Ülo Tedre, Gea Troska, Igor Tõnurist, Ülo Valk, Ants Viires, Elle Vunder, Ellen Värvi, *Eesti rahvakultuur*. Koost ja toim. Ants Viires ja Elle Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Hasselblatt, Cornelius 2016. *Eesti kirjanduse ajalugu*. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

- Ibius, Otu** 1969. *Alkoholikaubandus ja kõrtsielu Eestis aktsiisisüsteemi ajal (1863–1900)*. Käsikiri. Tartu Ülikooli raamatukogu, Rara saal.
- Jansen, Ea** 1995. Selts ja seisus 19. sajandi teise poole Eesti ühiskonnas. *Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojauhiskonnast rahvusriigini*. Toim. Ea Jansen, Jaanus Arukaevu. Tartu–Tallinn: Eesti Ajalooarhiiv, TA Ajaloo Instituut, 22–44.
- Kalda, Maie** 1966. Johann Voldemar Jannsen. *Eesti kirjanduse ajalugu viies köites. 2. köide: XIX sajandi teine pool*. Peatoim. Endel Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, 128–158.
- Kulbok-Lattik, Egge** 2015. Kultuuri najal kõrtsist välja. Kuidas edasi? *Müürileht*, 07.10, <https://www.muurileht.ee/kultuuri-najal-kortsist-valja-kuidas-edasi/> (20.04.2023).
- Kruus, Oskar** 1966. Rahvusliku liikumise kõrgaja jutukirjandus. *Eesti kirjanduse ajalugu viies köites. 2. köide: XIX sajandi teine pool*. Peatoim. Endel Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, 333–361.
- Nirk, Endel; Põldmäe, Rudolf** 1966a. Kirjanduselu areng rahvusliku liikumise ettevalmistus- ja tõusuperioodil. *Eesti kirjanduse ajalugu viies köites. 2. köide: XIX sajandi teine pool*. Peatoim. Endel Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, 17–60.
- Nirk, Endel** 1966b. Friedrich Reinhold Kreutzwald. *Eesti kirjanduse ajalugu viies köites. 2. köide: XIX sajandi teine pool*. Peatoim. Endel Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, 60–128.
- Nirk, Endel** 1966c. Eduard Bornhöhe. *Eesti kirjanduse ajalugu viies köites. 2. köide: XIX sajandi teine pool*. Peatoim. Endel Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, 463–482.
- Org, Andrus** 2010. Eduard Bornhöhe in the light of historical narratives. *ELM: Estonian Literary Magazine*, 31, 4–9.
- Puhvel, Heino** 1981. Anton Hansen Tammsaare. *Eesti kirjanduse ajalugu viies köites. 4. köide: aastad 1917–1929*. Toim. Maie Kalda, Harald Peep, Heino Puhvel, Endel Sõgel, Arne Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, 286–340.
- Põldmäe-Undla, Aino** 1966. Lydia Koidula. *Eesti kirjanduse ajalugu viies köites. 2. köide: XIX sajandi teine pool*. Peatoim. Endel Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, 249–297.
- Põltsam-Jürjo, Inna** 2020. *Viin, vein ja vesi. Joogikultuur Eestis kesk- ja varauusajal*. Tallinn: Argo.
- Ränk, Arvi** 1995. *Eesti etnograafia sõnaraamat*. Tallinn: Ränk.
- Talve, Ilmar** 2004. *Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni*. Tartu: Ilmamaa.

Talving, Hanno 2019. *Eesti kõrtsid*. Tallinn: Tänapäev.

Troska, Gea jt 2000 [1995] = Gea Troska, Ants Viires, Ellen Karu, Lauro Vahtre, Igor Tõnurist, *Eesti rahvakultuuri leksikon*. Koost ja toim. Ants Viires. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Vahtre, Lauri 1997. Karskusseltside osast Eesti riikluse sünniportsessis. *Akadeemia*, 5, 957–971.

Vinkel, Aarne 1969. Ernst Peterson-Särgava. *Eesti kirjanduse ajalugu viies köites. 3. köide: XIX sajandi lõpust 1917. aastani*. Peatoim. Endel Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, 255–281.

Vunder, Elle 1999. Moderniseerumine ja kultuurimustrite muutused Eestis 19.–20. sajandil. *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLVII*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, lk 47–70.

19th century taverns in Estonian literature

Summary

The aim of this thesis is to analyze how tavern and the taverner is portrayed in Estonian Literature which presents 19th century village life. It helps to compare whether what is described in literature corresponds to historical writings.

Like tavern is an important place in literature, it was also an important center of social and cultural life in 19th century village society. In the 19th century tavern was a building similar to an old threshing house. The tavern offered both - locals and passers-by a place to stop, rest and eat. In tavern guests consumed mostly alcohol: beer or vodka. Other social activities were also common: discussing village life, making different agreements and for the entertainment guest were singing, dancing and playing. Taverns also had their dark side. The tavern was a good place for criminals to steal the property of the guests or get into fights with them. Due to widespread alcoholism among the peasantry, a large number of temperance-associations were created throughout Estonia in the 19th century, with the aim of promoting sober lifestyle and closing down as many taverns as possible. The work of temperance societies was simplified by the fact that at the beginning of the 20th century, a vodka monopoly was established, due to which most of the taverns of that time closed their doors.

In literature tavern is approved by mostly peasants, who are also the most common guests there. With alcohol and gambling, peasants try to ease their work and everyday worries. Tavern is just like a separate world for them where you can go if you want to get away from the problems. It is also approved by taverners, who are often shown as self-interested and greedy for money. Taverners try to establish a trusting relationship with the guests, the goal of which is to make the tavern a place to always return to. However, if people visit tavern regularly, the taverner will achieve his goal of making as much profit as possible.

The tavern gets a bad reputation in the eyes of those who do not visit the tavern themselves. This is a common attitude among religious people, who consider the tavern to be a sinful drinking den. In many stories, the tavern is shown as the cause of downfall. In many ways, the negative image of the tavern is related to the author's desire to have an educational effect. Drinking in the tavern is condemned and sober living is glorified.

The tavern is mostly described as a meeting place in literature: it is a place for the villagers that brings together familiar people. Characters discuss current topics in the tavern, share gossip, get to know people and make different deals. The tavern gives the writer the opportunity to open up the characters: drunk people will open up about their thoughts and attitudes. Tavern as a meeting place often sets the stage for several events or creates intrigue between the characters. The taverner, who is often portrayed as the most important person in the tavern, can be omniscient, which is why he can influence the entire future course of events with his state and words.

Many tavern scenes from literature prove that the tavern is seen mainly from a social or economic point of view, while the author's goal is to provide realistic descriptions and historical-ethnographic information. Considering the literary function, the tavern is primarily a place of action within the story world, which contributes to the creation of characters, events, and circumstances.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Karoliina Kallion,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „19. sajandi kõrts Eesti proosas“, mille juhendaja on Andrus Org (PhD), reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Karoliina Kallion

01.06.2023